

**В. М. БУКАЧ
Н. М. БАКЛАНОВА**

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ
СЛОВНИК-ДОВІДНИК**

Одеса
Букаєв Вадим Вікторович
2021

**УДК 008: 030(477)(091)(075.8)
Б19**

Друкується за ухвалою Вченої ради
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
від 25 лютого 2021 року, протокол № 9.

Автори:

В. М. Букач – кандидат історичних наук, приват-професор;
Н. М. Бакланова – кандидат політичних наук, доцент.

Рецензенти:

А. В. Красножон – доктор історичних наук, завідувач
кафедри історії України Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені К. Д. Ушинського;

І. Б. Кривдіна – кандидат історичних наук, доцент кафедри
міжнародних відносин та права Одеського національного
політехнічного університету.

Букач В. М.

Б19 Історія української культури. Словник-довідник : навч.
посіб. для здобувачів вищої освіти / В. М. Букач,
Н. М. Бакланова. – Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович,
2021. – 216 с.

ISBN 978-617-7790-48-7

Словник-довідник містить тлумачення культурологічних термінів і
понять, відомості з історії української культури, посилання на пам'ятки
української культури, біографічні вказівки про відомих українських діячів
культури, науки та призначений для здобувачів вищої освіти, педагогів.

УДК 008: 030(477)(091)(075.8)

© Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського, 2021.

ISBN 978-617-7790-48-7

© Букач В. М., Бакланова Н. М., 2021.

Передмова

Вивчення історії української культури є важливою складовою гуманітарної підготовки майбутніх педагогів, що дає їм можливість прилучатися до духовної скарбниці, створеної нашим народом упродовж всієї історії існування. Від рівня засвоєння історико-культурної спадщини залежить сприйняття навколишнього світу, осмислення суспільних явищ та художніх цінностей, світоглядні позиції освітянина, в цілому його загальна культура, здатність використовувати культурні надбання у вирішенні сучасних актуальних проблем.

Об'єктом вивчення курсу «Історія української культури» є закономірності розвитку української культури у контексті соціально-історичних обставин, панорама вітчизняних та світових культурних процесів та їх головних етапів, специфічні феномени національної української культури. Майбутній педагог повинен розуміти зміст та особливості різних епох у розвитку вітчизняної культури; усвідомлювати особистісний рівень культури й засоби його підвищення; вміти орієнтуватися у потоці художньої продукції і віддавати перевагу найвизначнішим у художньому розумінні взірцям; знати культурну спадщину українського народу, вміти її пропагувати та накопичувати досвід її використання у практичній діяльності.

Даний словник-довідник надає тлумачення культурологічних термінів і понять, проілюстроване фактами з історії української культури. В ньому містяться відомості з історії вітчизняної культури, посилання на пам'ятки української культури, наведені короткі біографічні дані про відомих діячів української культури, науки. Навчальний посібник призначений для здобувачів вищої освіти та педагогічних працівників.

А

АБСОЛЮТ (від лат. *absolutus* – безумовний, самостійний, необмежений) – первень усього сущого; те, що нічим не зумовлене, ні від чого не залежне. В ідеалістичній філософії під абсолютом розуміють Бога, ідею, розум, дух, субстанцію, ідею, волю, інтуїцію. Абсолютне протилежне відносному (зумовленому, залежному).

АБСТРАКЦІОНІЗМ (від франц. *abstractionisme* – абстрагування, абстрактне мистецтво) – художній напрямок в образотворчому мистецтві ХХ століття, що ґрунтується на абстрагуванні художніх образів від конкретних об'єктів і характеризується формалізацією композиції (творчість українських художників Карло Звіринського, Григорія Гавриленка, Вілена Барського, Ернеста Коткова, Миколи Кривенка).

АБСУРД (від лат. *absurdus* – безглуздий) – нісенітниця, позбавлена сенсу дія. У філософії Камю одна з основних категорій, що характеризує життя людини. Поняття, яке демонструє, що світ виходить за межі нашого уявлення про нього. В літературознавстві термін у цьому значенні вживається істориками літератури і критиками, які аналізують поведінку персонажів художніх творів з позицій правдоподібності. У творах українських літератури, живопису, графіки, рідше – театру проявляється в епізодично-дискретних та цілком безпосередніх і органічних проявах нонсенсу, алогізму, парадоксальності, онтологічного та емпіричного безладдя (роботи живописця та поета Д. Бурлюка, живописця О. Богомазова, актора та режисера Р. Віктюка, живописця О. Голосія, скульптора та живописця М. Епштейна, прозаїка й драматурга Б. Жолдака, живописця Д. Кавсана, графіка й режисера С. Маслобойщикова та ін.).

АВАНГАРДИЗМ (від франц. *avante-garde* – передовий загін) – узагальнюючий термін для позначення новаторських напрямів у художній культурі ХХ століття, для яких характерний пошук нових, нетрадиційних засобів вираження. Виникає у кризові періоди історії мистецтва, коли певний напрям або стиль переживає вичерпаність своїх зображально-виражальних можливостей. Перші вияви авангардизму в українському мистецтві належать до 1910-х років (роботи художників М. Андрієнко-Нечитайло, О. Екстер, скульптора О. Архипенка). Ознаки авангардизму були притаманні театру «Березіль». В 1960–1990-х роках у середовищі українських композиторів віяння авангардизму втілили В. Сильвестров, Л. Грабовський, І. Карабиць, Є. Станкович. Певні риси авангардизму виявилися у діяльності українських монументалістів І. Марчука, А. Горської.

АВТЕНТИЧНИЙ (від грец. *αὐθεντικός* – справжній) – справжній, достовірний, відповідний оригіналу, першоджерелу.

АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА (від грец. *αὐτός* – сам і грец. *κεφαλή* – голова) – православна церква, яка має цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних і культових питань. Наразі автокефальними є 15 церков.

АВТОХТОНИ (від грец. *αὐτοχθων* – корінний, місцевий) – місцеве населення країни, приналежне за походженням до певної території. Грецька назва «автохтони» відповідає римській «аборигени».

АВТОХТОННІ КУЛЬТУРИ – прадавні релігійні культури корінного населення певного краю (тотемістичні, фетишистські, анімістичні вірування, культ предків, магія тощо).

АГІОГРАФІЯ (грец. *άγιος* – святий і *ὑράφω* – пишу) – житійна література, присвячена особам, проголошеним святими. Нова християнська ідеологія пропонувала героя, котрий мав змінити руським людям билинних богатирів та

язичницьких богів: «Сказаніє і страсть і похвала святу ю мученику Бориса і Гліба», Антонія Печерського та Феодосія Печерського. Патерики стали зразком за створення свого збірника розповідей про знаменитих монахів Печерської гори у Києві («Києво-Печерський патерик», який є історичним джерелом). Почалося творення історіософського міфу про Руську Землю як державу (за вірець була взята візантійська історіографія).

АГІТАЦІЙНЕ МИСТЕЦТВО (від лат. *agitatio* – приведення в рух, спонування) – одна з форм художньої діяльності, що використовується з метою ідейно-естетичного впливу на свідомість і почуття людей, висвітлення актуальних проблем суспільного життя, мобілізації широких мас на активну громадську діяльність.

АГОН (від грец. *ἀγών* – змагання) – своєрідне словесне змагання між дійовими особами в еллінських комедіях, завдяки якому розкривається ідейний зміст драматичного твору. Сучасне мистецтво (модернізм, авангардизм) завдячує нідерландському філософу Й. Гайзінгу за впровадження терміна «агон» у значенні гри, змагання у творчому процесі як визначального принципу становлення світової культури. У драматичних творах Лесі Українки, побудованих на виразних ідейних конфліктах, обмін репліками між персонажами наближається до античного агону («Іфігенія в Тавриді», «Кассандра» та ін.).

АДЕПТ (від латин. *adeptus* – здобутий) – пристрасний прихильник, послідовник якогось вчення, ідеї, напрямку.

АКАДЕМІЗМ – художня школа в мистецтві XIX–XX століть, спрямована на збереження і відтворення творчих здобутків своїх попередників, що іноді призводило до догматичного наслідування форм, стильових прийомів, канонів мистецтва минулих часів, до еkleктизму. Цей термін вживається також на позначення високого рівня наукових і

мистецьких рішень (наприклад, твори Володимира Боровиковського, Генріха Семирадського).

АКАДЕМІЯ – найменування наукових організацій чи установ, академій наук, а також навчальних закладів. Слово «академія» походить від назви філософської школи, що була створена Платоном близько 395 року до нашої ери і розташовувалася в оливковому гаю біля Афін, названому на честь героя Академа.

А КАПЕ́ЛА (від італ. *a cappella* – у стилі капели; як співають у каплиці) – хоровий або ансамблевий спів без інструментального супроводу.

АКАФІСТ (від грец. *a* – префікс, що означає *заперечення*, і *kaphiso* – сідаю) – гімнографічний твір на честь Ісуса Христа, Богородиці чи іншого святого, який виконувався стоячи. Сформувався у Візантії в IV – VII століттях і поширювався в східнослов'янських землях після прийняття християнства.

АКВАРЕЛЬ (франц. *aquarelle*, від лат. *aqua* – вода) – фарби, що розводяться водою і легко змиваються нею; живописний твір, для якого характерна прозорість фарб, крізь які просвічують тон і фактура основи (наприклад, паперу), чистота кольору (живописні твори Тараса Шевченка, твори Олени Кульчицької, Олексія Шовкуненка, Сергія Григор'єва, Михайла Глуценка).

АКВЕДУК – кам'яний або бетонний арочний міст, що служить для прокладання водовідних труб через яри, ущелини, долини річок тощо.

АКИН – поет-імпровізатор у середньоазіатських народів, котрий виконує свої твори під акомпанемент домбри, часто бере участь у піснених змаганнях, де розігруються елементи епічної драми.

АККУЛЬТУРАЦІЯ (від лат. *acculare* – накопичувати + *cultura* – оброблення) – процес, а також результат змін матеріальної культури, традицій, звичаїв і вірувань, що

відбуваються при безпосередньому контакті та взаємовпливі різних соціокультурних систем.

АКМЕЇЗМ (грец. *акте* – вершина, розквіт, вищий ступінь чого-небудь) – модерністська течія в російській поезії початку ХХ століття. Акмеїсти проголосили відхід від символізму з його містицизмом, зашифрованою багатозначністю слова, прагненням повернутися до світу реальності. Естетичними засадами акмеїстів біли самодостатність поетичного слова, основні принципи зводилися до творення елітарної поезії, в центрі якої – людина в її духовних та історичних проекціях. Для творчості поетів-акмеїстів характерна філософська проблематика і відмова від соціальних проблем. Група митців на чолі з М. Гумільовим (Анна Ахматова, М. Кузмін, О. Мандельштам та ін.) утворила «Цех поетів», виступаючи на сторінках часопису «Аполлон».

АКРОПОЛЬ (від грец. *άκρως* та грец. *πόλις* – верхня частина міста) – термін на позначення групи споруд, здебільшого храмового призначення, які зводили в найвищому місці античного міста.

АКСІОЛОГІЯ (від грец. *ἄξία* – цінність і *λόγος* – вчення, слово) – в мистецтвознавстві і літературознавстві – вчення про художні цінності. Напрямок філософських досліджень, що виникає наприкінці ХІХ – початку ХХ століття і вивчає ціннісне ставлення людини до світу – етичне, естетичне, релігійне тощо.

АКСІОМА (від грец. *ἀξίωμα* – гідність, прийняте положення) – твердження, що при побудові якоїсь теорії приймається за очевидну істину, яка не потребує доказів і на якій ґрунтуються інші твердження.

АКТОР, АКТРИСА (лат. *actor* – той, хто діє), також застаріле: **лицедій** **лицедійка** – виконавець ролей в драматичних, оперних, балетних, естрадних, циркових виставах та кінофільмах, творець сценічних образів.

АКТУАЛІЗАЦІЯ (від лат. *actualis* – дійовий, справжній, нинішній) – використання зображально-виражальних засобів художнього мовлення таким чином, що вони здаються незвичними, одивненими, деавтоматизованими. Це стосується поживавлення внутрішньої форми слова, індивідуальних тропів, розмаїтих випадків іронії, гри словами.

АЛЕГОРІЯ (від грец. *ἀλληγορία* – іносказання) – спосіб двопланового художнього зображення, що ґрунтується на приховування реальних осіб, явищ і предметів під конкретними художніми образами з відповідними асоціаціями з характерними ознаками приховуваного.

АЛЬМАНАХ – неперіодична літературна збірка творів різних авторів, широка за змістом; може упорядковуватися за певною тематикою, жанровими чи стильовими ознаками. Українські альманахи: «Жіночий альманах», «Луна», «Хвиля за хвилю», «Русалка Дністровая» (XIX століття); «Жовтень», «Київ», «Літературний Донбас», «Харків» (XX століття), «Спадщина Черкащини», «Скіфія», «Поетична топоніміка», «Литаври» (XXI століття).

АЛЬТЕРНАТИВА (лат. *alternus* – поперемінний) – вибір між двома чи кількома суперечливими або взаємовиключними можливостями.

АЛЬТРУЇЗМ (франц. *altruisme*, від лат. *alter* – інший) – безкорисливе служіння людям, готовність пожертвувати своїми потребами та інтересами в ім'я інтересів інших людей. Термін запровадив І. Кант.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ (лат. *ambo* – обидва і *valentia* – сила, міць) – двоїстість чуттєвого переживання, яка виражається в тому, що однаковий об'єкт викликає у людини одночасно два протилежних почуття (наприклад, симпатії й антипатії, любові й ненависті). Звичайно одне з амбівалентних почуттів витісняється й маскується іншим.

АМОРАЛІЗМ – (грец. *a* – префікс, що означає заперечення, і лат. *moralis* – моральний) – заперечення будь-якої моралі, нігілістичне ставлення до моральних норм. Прагнення стати «по той бік добра і зла» (Ф. Ніцше).

АМОСОВ, Микола Михайлович (1913–2002) – видатний український лікар-хірург, вчений в галузі медицини та біокібернетики, академік Національної Академії Наук України, директор Інституту серцево-судинної хірургії, Герой Соціалістичної Праці.

АМПІР (від франц. *empire* – імперія) – стиль у європейській архітектурі й декоративному мистецтві, що найяскравіше проявився в часи імперії Наполеона I. Певні риси ампіру притаманні архітектурі України 1-ї третини XIX століття – у витворах, пов’язаних із замовленнями російської імперської влади або її вищих сановників: ансамбль Круглої площі в Полтаві (1805–1840 рр., архітектор М. Амвросимов та ін.) з Пам’ятником Слави в центрі (1805–1811 рр., архітектор Ж.-Ф. Тома де Томон, скульптори Ф. Щедрін, І. Мартос, І. Гордєєв); ансамбль Напівкруглої площі на Приморському бульварі в Одесі (1827–1829 рр., архітектори А. Мельников, Ф. Боффо, Ф. Шаль) з пам’ятником герцогу А. де Рішельє (1827–1828 рр., скульптор І. Мартос, архітектори А. Мельников, Ф. Боффо); ансамбль Воронцовського палацу в м. Одесі (1824–1829 рр., архітектор Ф. Боффо).

АМФІТЕАТР – давньоримська споруда театрального типу, овальна чи еліптична в плані як результат сполучення двох античних театрів

АНАЛІЗ – метод пізнання, що полягає в розчленуванні цілого на частини. Подумкове або фактичне розчленування цілого на складові. Протилежність аналізу – синтез.

АНАЛОГІЯ (від грец. *ánalogía* – відповідність) – умовивід про наявність певних ознак на підставі фіксації подібності якихось предметів та явищ. Аналогія не має суттєвого

доказового значення не лише тому, що її висновок лише можливий, а й тому, що ступінь цієї можливості може бути незначним внаслідок випадкової схожості або фіксації несуттєвих ознак об'єктів. Аналогія лежить в основі моделювання.

АНДЕГРАУНД (від англ. *Underground* – підпілля) – нелегальне, яке не підтримується або навіть переслідується офіційною владою явище художньої культури. У 40-х роках ХХ століття термін вживався на позначення некомерційних фільмів. Пізніше почав використовуватися до певних напрямів інших видів художньої культури.

АНЕКДОТ (від грец. *τὸ ἀνέκδοτον* – невиданий) – коротка усна оповідь гумористичного чи сатиричного ґатунку з дотепним фіналом.

АНІМАЛІЗМ (лат. *animal* – жива істота) – художнє зображення тварин, птахів, комах, рослин та ін.. крізь призму людського світовідчуття, надання їм властивостей людського характеру. Яскравими прикладами анімалізму вважаються фольклорні твори, передовсім казки про тварин і птахів. Витоками анімалістичного жанру на території України є гравіровані анімалістичні малюнки на плитах пісковика в гротах Кам'яної Могили поблизу м. Мелітополя. У професійному українському мистецтві ХІХ – початку ХХ століття анімалістичний жанр посів особливе місце. Йдеться і про твори Т. Шевченка, де зображення тварини часто мають закінчену анімалістичну композицію (офорт «Видубицький монастир у Києві» з серії «Живописна Україна»). Анімалістичний жанр виявляється також і в роботах С. Світославського («Воли на паші», 1891 р.), С. Васильківського («Козача левада», 1893), К. Костанді («Гуси», 1895 р.). Реалізмом позначено зображення тварин у станкових творах Л. Позена. Романтичні тенденції в українському анімалістичному жанрі виразно простежуються в

монументальній пластиці модерну (скульптурне оформлення будинку архітектора В. Городецького, 1902–1903 рр.; фігури левів перед будинком Національного художнього музею України, 1897–1900; обидва – у м. Києві, скульптор Е. Саля). Становлення анімалістичного жанру в графіці ХХ століття пов'язано з творчістю Г. Нарбута (малюнки «Української абетки», 1917). Глибокий зв'язок із образною побудовою народної картини притаманний анімалістичним композиціям Т. Бойчука, графічний лаконізм – творам О. Павлишенка, К. Гвоздика, С. Конончука. Традиції анімалістичного жанру продовжили В. Аверін, В. Литвиненко, Г. Глікман, Ю. Рубан, Я. Ражба, В. Клоков, О. Рапай-Маркиш, С. Кошелєв та інші.

АНІМІЗМ (від лат. *anima* – душа) – віра в існування у матеріальних об'єктів і процесів надприродних двійників, віра в душу і духів людського тіла, тварин, знарядь праці, війни, хвороби тощо. Термін “анімізм” вперше був застосований німецьким хіміком і фізіологом Г. Е. Шталем (1600–1734); у науковий обіг був уведений англійським антропологом Е. Б. Тайлором (1832–1917), котрий вважав, що анімізм – це мінімум будь-якої релігії.

АНІМАЛІСТИЧНИЙ ЖАНР (від лат. *animal* – тварина) – зображення тварин у живописі, скульптурі, графіці декоративно-прикладному та народному мистецтві. Художників, які працюють в цьому жанрі називають анімалістами. Наприклад, у професійному українському мистецтві ХІХ – початку ХХ століття анімалістичний жанр посів особливе місце. Виявляється в роботах С. Світославського («Воли на пашні», 1891 р.), С. Васильківського («Козача левада», 1893 р.), К. Костанді («Гуси», 1895 р.). Реалізмом позначено зображення тварин у станкових творах Л. Позена. Романтичні тенденції в українському анімалістичному жанрі виразно простежуються в монументальній пластиці модерну (скульптурне оформлення

будинку архітектора В. Городецького, 1902–1903 рр.; фігури левів перед будинком Національного художнього музею України, 1897–1900 рр.(обидва – у м. Києві, скульптор Е. Саля).

АННАЛИ (лат. *annales* від *annus* – рік) – найдавніша форма фіксування найзначніших подій за роками. Відомими є єгипетські, асирійські, перські, китайські, римські аннали. У середньовічній Європі термін вживався як назва хронічки, за Київської Русі та козащини – літописи.

АНТИ (венеди) – найдавніша назва слов'ян, під якою згадуються в античних джерелах.

АНТИЧНА КУЛЬТУРА У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І – культура, яка з'явилася разом із прибулими сюди стародавніми греками. Згодом зазнала римського впливу, ще пізніше – візантійського. Існувала від 2-ї половини VII століття до нашої ери до 1-ї чверті VI століття нашої ери. Виділяють 5 етапів розвитку: архаїчний (2-га половина VII – 1-ша чверть V століття до нашої ери); класичний – максимальний розвиток власне еллінських традицій (5–30-ті роки IV століття до нашої ери); елліністичний – формування греко-варварських традицій (30-ті роки IV – середини I століття до нашої ери); римський (середина I століття до нашої ери – 70-ті роки IV століття нашої ери); пізньоантичний – проникнення візантійських традицій (до 1-ї чверті VI століття нашої ери). У духовній сфері антична культура Північного Причорномор'я характеризується багатобожжям, наявністю письменності, лічби, розвитком філософії, державиви та права, історії, музики, театру, драматургії, мистецтва, зокрема – архітектури, скульптури, живопису, розписного керамічного посуду, тореветики (художньої обробки металу), короластики та ін. Матеріальна культура представлена залишками міст – житлових кварталів, захисних споруд, храмів, вівтарів, некрополів, керамічної тари

та посуду, розвиненими знаряддями праці для різноманітних ремесел: гончарного, будівельного, залізоробного, металообробного, ткацького, прядіння та ін.

АНТИЧНЕ МИСТЕЦТВО (від лат. *antiquus* – давній) – назва давньогрецького і давньоримського мистецтва, виникла в епоху Відродження. Характерними рисами є антропоморфізм, міфологізм, космополітизм.

АНТИЧНІСТЬ (від лат. *antiquus* – давній) – у широкому сенсі термін, рівнозначний «старовині», у вузькому і більш вживаному значенні – культурно-історична епоха, історія і культура Стародавньої Греції і Давнього Риму.

АНТОНОВ, Олег Костянтинович (1906 – 1984) – авіаконструктор, академік Академії Наук Української РСР, Герой Соціалістичної Праці, заслужений діяч науки УРСР.

АНТРЕПРИЗА (франц. *Entreprise* – підприємство) – форма організації театральної справи, у якій приватний підприємець збирає акторів для участі в спектаклі (на відміну від репертуарного театру з постійною трупю).

АНТРОПОГЕНЕЗ (від грец. *ανθρωπος* – людина і *γενεσις* – походження) – 1) процес формування людини, переходу від тварини до розумної істоти (*Homo Sapiens*); 2) розділ антропології – вчення про походження людини.

АНТРОПОЛОГІЯ (від грец. *ανθρωπος* – людина, *λογος* – наука) – наука, що вивчає тілесну природу людини, її походження і подальший розвиток. У визначенні того, що таке людина, філософська антропологія зробила три відкриття: 1) людина – тварина, яка винайшла символи й існує в їхньому світі (Е. Кассіер); 2) людина – істота вільна, відкрита, яка знаходиться ще у становленні й формуванні (М. Шелер); 3) людина – це утаємничений зв'язок макро- й мікрокосма, істота, що не лише раціонально мислить і діє, а й медіумічна (М. Бердяєв). Сучасна наука прагне виявити індивідуальність й унікальність людської особистості, її творчих можливостей,

сенсу існування. Антропологічні дослідження в Україні проводяться з 2-ї половини XIX століття (роботи П. Чубинського, Ф. Вовка, О. Алешо, Р. Єндика, В. Дяченка, Є. Данилової, Р. Старовойтової, В. Дяченка та ін.).

АНТРОПОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ – наука про матеріальну і духовну культуру людини, досліджує культурні процеси та їх результати, передусім у давні часи, хоча цікавиться також культурами новітніми і сучасними. Антропологія культури висуває на перший план питання динаміки культури, механізми її передавання від покоління до покоління. Завдання антропології культури – побудувати теорію людини як творця і носія культури - вимагає враховувати мінливість її сутності у конкретно-історичному багатоманітті культур, прагне у аналізі людини спиратись не лише на біологію і психологію, але й на філологію, мистецтвознавство, історію, соціологію і телеологію.

АНТРОПОМОРФНИЙ – дослівно людиноподібний, що надає явищам навколишнього світу людських якостей.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ (від грец. *ἄνθρωπος* – людина та лат. *centrum* – центр) – це різновидність телеології, філософське вчення, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, що в ньому відбуваються, що вона створена Богом «за своїм образом і подобою». Принцип, відповідно до якого людина є завершенням еволюції світобудови. Термін було вперше вжито в добу Відродження. Суть його полягає в тому, що центр Всесвіту переноситься від проблем світобачення до конкретних проблем людини.

АПОКАЛІПСИС – поширена назва заключної, найзагадковішої книги Нового заповіту «Об'явлення св. Івана Богослова». Належить до так званих «пророцьких книг». В «Об'явленні св. Івана Богослова» йдеться про «останні часи» на Землі, дні Божого Суду над людьми. Ідеї, думки, образи

«Апокаліпсису» активно використовуються у творчості художників та письменників багатьох країн і поколінь.

АПОКРИФИ (від грец. *ἀπό-κρυφος* – таємний, прихований) – твори на біблійні теми християнської літератури і фольклору, які не визнані церквою канонічними і заборонені нею. Велика група християнського епосу, пов'язана із сюжетами Святого Письма, Життями Святих, версіями першопочатку світу. Існували у рукописному вигляді. Також вживається у значенні: твір або повідомлення недостовірне, сумнівного походження.

АПОСТОЛ (від грец. *ἀπόστολος*, – посланець) – у Новому Заповіті звання дванадцяти найближчих послідовників, учнів Ісуса Христа. У ранньому християнстві термін позначав бродячих проповідників християнства.

«**АПОСТОЛ**» – одна з перших в Україні друкована книга, створена у Львові в 1573–74 роках друкарем Іваном Федоровим. Містить діяння і послання апостолів. Книги, що скорочено називаються «апостолами», належать до богослужебних і є пам'ятками ранньохристиянської писемності. Львівський «Апостол» в основному повторює текст московського «Апостола» (1564 р.) І. Федорова, але його правопис наближений до вживаного в Україні.

АПОФЕОЗ – заключна урочиста масова сцена святкової концертної програми, яка ушляхлює народ, героя, громадську подію. У давні часи – обряд воздавання божеських почестей герою, імператору.

АПРІОРИ (від лат. *a priori* – з попереднього) – незалежно від досвіду, без урахування фактів. Ідеї чи форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні у свідомості до досвіду, не набуті з досвіду. У філософії Канта категорії проголошуються апріорними формами мислення. Апріоризм близький до концепції природжених ідей. Протилежним до апріорі є поняття апостеріорі.

АПСИДА (АБСИДА) – (від грец. *ἀψίς, ἀψῖδος* – склепіння) – виступ будівлі, здебільшого півкруглий в плані (зовні іноді багатокутний або квадратний), перекритий півкуполом або зімкнутим півсклепінням. Вперше абсиди з'явилися в давньоримських базиліках. У християнських церквах абсида – вівтарна частина, яка орієнтована зазвичай на схід.

АРАБЕСКА – орнамент, заснований на нескінченному повторюванні геометричних і стилізованих рослинних (листя, квітів) мотивів. Набув поширення в європейському мистецтві як наслідування арабського стилю.

АРТЕФАКТ (від лат. *arte* – штучно та *factus* – зробленими) – предмети і продукти матеріальної і духовної культури, штучно створені людиною

АРХАЇЧНА КУЛЬТУРА – ранній етап у розвитку культури будь-якого стилю. Культура цього періоду характеризується синкретизмом.

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ – археологічні знахідки доводять формування поліфонічного фундаменту культури українських земель (доба **енеоліту**); склалися три основних культурно-географічних зони: 1) степова причорноморська, або південноукраїнська зона (ямна культура); 2) лісова та лісостепова культурна зона (середньостогівська культура); 3) правобережна степова зона (трипільська культура). **Бронзовий й залізний віки** (I тисячоліття до нашої ери), коли розпочалася нова хвиля експансії кочових племен, які домінували в культурному просторі українських земель. Цю добу умовно поділяють на три періоди: киммерійський (IX–VIII століття до нашої ери), скіфський (VII–II століття до нашої ери), сарматський (II століття до нашої ери – IV століття нашої ери). Значний внесок у культурний полілог, що склався у давні часи на теренах України, зробила **антична культура**. Формування слов'янської культури відбувається у римський

період, про що свідчить зарубинська та черняхівська археологічні культури.

АРХЕТИП (від грец. *ἀρχέτυπον* – початкове зображення) – прообраз, первісна форма, взірець. В аналітичній психології К. Юнга поняття архетипу співвідноситься з безсвідомою діяльністю людей. Архетип – це вроджені психічні структури, котрі є результатом історичного розвитку людства. За К. Юнгом, архетипи слугують живильним ґрунтом творчо-продуктивної, у т. ч. і художньої уяви та фантазії; втілюються у сновидіннях, міфах, казках, виступають вихідним матеріалом для художньої літератури і мистецтва.

АРХІТЕКТУРА (від грец. *αρχιτεκτονική* – будівництво) -
1) будівельне мистецтво, проектування й будівництво споруд;
2) мистецький характер споруди.

АРХІТЕКТУРА ЛАНДШАФТНА – 1) вид мистецтва, що займається формуванням довкілля шляхом активного використання природних елементів ландшафту (клімат, рельєф, вода, рослинність, тваринний світ); 2) обов'язковий елемент містобудування – організація гармонійного поєднання населених місць із природним каркасом, формування відкритих просторів міст як комплексних зелених зон, що складаються з внутрішніх (парки, сади, сквери, бульвари) і зовнішніх (лісо-, гідро-, луго-, агропарки, захисні зони тощо) елементів. Вирішує питання теорії і практики формування ландшафтних міст і міжселищних територій, а також великих природних об'єктів: національних парків, заповідників, заказників тощо. В Україні шедеврами ландшафтного мистецтва є Уманський парк «Софіївка» (1796 р.), парк «Олександрія» у Білій Церкві (1797 р.), Тростянецький парк на Чернігівщині (1834 р.) та ін.

АРХІТЕКТУРНИЙ СТИЛЬ – історично складена сукупність художніх засобів та прийомів, які проявляються в способах організації простору, вибору характерних для певної

епохи архітектурних форм, їх пропорцій та декоративного оздоблення

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. *Assimilation* – засвоєння, освоєння) – 1) один з типів акультурації – процес, в результаті якого члени однієї етнічної групи втрачають свою первісно існуючу культуру і засвоюють культуру іншої етнічної групи, з якою вони знаходяться у безпосередньому контакті; 2) політика домінуючої національної групи щодо етнічних меншин, що спрямована на штучне придушення їх традиційної культури та створення таких соціокультурних умов, при яких участь меншин в інституційних структурах домінуючої групи опосередковується їх прийняттям культурних патернів даної групи.

АСКЕТИЗМ, аскеза (від грец. *ασκεσις* – вправа) – 1) спосіб життя, що полягає в добровільній відмові від життєвих благ та задовольень, крайньому обмеженні життєвих потреб; 2) релігійне подвижництво; 3) учення і практичний метод досягнення моральної досконалості шляхом саморегуляції людиною своїх тілесних потреб, обмеження і пригнічення чуттєвих потягів та бажань.

АТЕЇЗМ (від грец. *ἄθεος* – безбожний) – а) ментально-світоглядна установка, що програмно альтернативна теїзму, яка ґрунтується на запереченні існування Бога, богів, надприродного, відкидання будь-яких форм традиційної релігії, її інституцій і практик; б) кладник послідовного матеріалістичного світогляду, система поглядів і переконань у природному характері всіх явищ, процесів, подій у Всесвіті, суспільстві, людському житті; відкидання релігійно-містичних уявлень про світ. Сучасний атеїзм розглядає релігію як віртуальну свідомість.

АТЛАНТ – скульптурний елемент в архітектурі будівлі, що має конструктивне значення – опора у вигляді чоловічої фігури, яка підтримує балочне перекриття замість стовпа або колони.

Назва прийшла з давньогрецького міфу, згідно з яким титан Атлант, що стоїть на західній околиці землі, тримає на своїх плечах небесне склепіння в покарання за участь у битві проти богів. Фігури атлантів особливо часто використовувалися в архітектурі бароко (наприклад, будинок Фальц-Фейнов в Одесі арх. Л. Влодека).

АФІША – ізографічне видання, що містить інформацію про певний культурний захід.

АФОРИЗМ – короткий влучний оригінальний вислів, узагальнена, глибока думка, виражена в лаконічній формі, подеколи несподівано парадоксальній («Поспішай повільно» – Октавіан Август; «Мудрець мусить і з гною вибирати золото», «Краще голий та правдивий, ніж багатий та беззаконий» – Григорій Сковорода).

Б

БАЖАН, Микола Платонович (1904–1983) – український поет, перекладач, філософ, головний редактор Головної редакції Української радянської енциклопедії, академік Академії Наук Української РСР, Герой Соціалістичної Праці (збірки віршів «Дорога», «Вибрані поезії», «В дні війни», «Сталінградський зошит», поеми «Сліпці», «Батьки й сини», «Данило Галицький» та ін.).

БАЗИЛІКА (з грец. *βασίλική* – царський дім, палац) – витягнута прямокутна в плані споруда, розділена вдовж колонами на 3-5 частин – нефів. Середній неф вищий за бокові. У формі базиліки будували християнські храми.

БАЛАГАН – тимчасовий дерев'яний театр для театралізованих видовищ під час Великодня, поширений в Україні та Росії XVIII – XIX століттях. В репертуарі балаганів – арлекінади, інтермедії, блазнювання, пантоміми тощо.

БАЛАДА (франц. *ballade*, від прованс. *balada*, від *balar* – танцювати) – ліро-епічний пісенний твір з гостро драматичним сюжетом фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового ґатунку, що виражає з точки зору народної моралі трагічні конфлікти, породжені надзвичайними чи фантастичними подіями, вчинками та фатальними збігами обставин в особистому, сімейному чи суспільному житті звичайних людей. Від початку свого існування (XII–XIII століття) була любовною піснею до танцю, поширювалася у Провансі. Значнішого поширення набула у поетів-романтиків П. Гулака-Артемовського, П. Білецького-Носенка, Л. Боровиковського, І. Вагилевича, М. Костомарова, А. Метлинського, Т. Шевченка («Причинна», «Утоплена», «Русалка», «Лілея») та ін. Вивершенням розвитку жанру в Україні є твори П. Куліша, С. Руданського, Ю. Федьковича, Я. Щоголіва, Б. Грінченка та ін., що зберігають ту жанрову визначеність, якої

набула вона у творчості романтиків. У ХХ столітті баладні поезії (М. Бажан, М. Рильський, П. Тичина, Є. Маланюк, В. Свідзинський, Л. Первомайський та ін.) поволі втрачають жанрову чіткість, проте фабульна оповідність, лірична емоційність та іноді елементи драм. форми є їх достатніми атрибутивними ознаками.

БАЛЕТ (від італ. *ballare* – танцювати) – вид сценічного мистецтва, танцювальна театральна вистава, у якій музика поряд з танцем відіграє важливу роль у розвитку сюжету і створенні відповідного настрою; синтетичний вид сценічного мистецтва, в якому зміст вистави розкривається в основному засобами танцю, міміки і музики. Як самостійний жанр хореографічного мистецтва балет в Україні починає розвиватись з 1919 року. Створенням першого українського балету «Пан Каньовський» М. Вериківського (Харків, 1930 р.) було покладено початок самобутньому українському національному балету. Одночасно були поставлені «Карманьйола» В. Фемеліди (Одеса, 1930 р.), «Ференджі» Б. Яновського (Харків, 1930 р.), а згодом «Лілея» К. Данькевича (Київ, 1940 р.). На основі фольклорних джерел та літературних творів створено ряд різноманітних за жанрами і сюжетами балетів: «Лісова пісня» М. Скорульського (Київ, 1946 р.), «Данко» В. Нахабіна (Харків, 1948 р.), «Маруся Богуславка» А. Свєчнікова (Київ, 1951 р.), «Ростислава» Г. Жуковського (Київ, 1955 р.), «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського (Львів, 1951 р.) «Таврія» В. Нахабіна (Харків, 1959 р.). Серед сучасних українських композиторів найвідомішими є балети Є. Станковича («Ніч перед різдвом», «Ольга») та О. Костіна («Русалонька», «Запрошення до страти»).

БАНДУРИСТИ – виконавці народної поезії – героїчного епосу: дум та історичних пісень.

БАНЯ – декоративне завершення верху або частин будинку, іноді верхівка церковної будівлі.

БАРАНОВИЧ, Лазар (бл. 1613–1693) – церковний, культурно-громадський діяч, освітянин, письменник, полеміст, композитор. Викладав у Києво-Могилянській колегії, був її ректором.

БАРД – мандрівний співець у народів кельтського походження; в добу середньовіччя – поет в Ірландії, Шотландії, Уельсі. Поезія бардів, що проіснувала майже до кінця XVIII століття, мала великий вплив на європейську літературу, передовсім на романтизм. Відтоді слово «бард» вживається як синонімом до слова «поет».

БАРЕЛЬЄФ (франц. *bas-relief* – низький рельєф) – скульптурна композиція, виконана на плоскій поверхні і пов'язана з тлом. Відповідно до висоти розрізняють високий рельєф (горельєф) і низький (барельєф або плоскорізьба). Наприклад, рельєфи-плакети на постаментах монументів дали Іван Мартос (на постаменті пам'ятника Рішельє в Одесі), Василь Демут-Малиновський і Петро Клодт (барельєф на постаменті пам'ятника Володимирі Великому у Києві), Леонід Позен (барельєфи на пам'ятнику І. Котляревському в Полтаві) та ін.

БАРИШЕВА, Наталія Здиславівна (нар. 1946) – балерина, педагог, солістка Одеського театру опери та балету (1963–1989 рр.), народна артистка Української РСР.

БАРОКО (від італ. *Barocco* – вигадливий, химерний) – один із провідних художніх стилів кінця XVI – середини XVIII століття. Виник в Італії, поступово поширився в інших країнах Європи та Латинській Америці. Мистецтву бароко властиві грандіозність, пишність, динаміка, патетична піднесеність, інтенсивність почуттів, пристрасть до ефективних видовищ, поєднання ілюзорного та реального, сильні контрасти масштабів і ритмів, світла та тіні (твори Григорія Кониського, Феофана Прокоповича, Григорія Граб'янки, творіння Степана Ковніра, Бернарда Меретина, Паоло Фонтана).

БЕЛЕТРИСТИКА (від франц. *belles-lettres* – красне письменство) – в широкому значенні – твори художньої літератури взагалі, у вузькому – художня проза. Дуже часто белетристикою називають прозу, для якої характерні гостросюжетність, інтрига, несподівані перипетії, що завжди приваблюють широкі кола читачів. У першому значенні термін виходить з ужитку. Все частіше белетристикою називають легку, жваву, доступну розповідь про якусь подію чи наукову проблему, відому постать з метою їх популяризації.

БЕЛЬВЕДЕР (італ. *belvedere* – прекрасний вид) – 1) надбудова над будинком; 2) альтанка на пагорбі, звідки відкривається мальовничий краєвид; 3) назва палацових споруд, збудованих на пагорбі.

БЕРЕЗІН, Юхим Йосипович (сценічний псевдонім – **Штепсель**; 1919–2004) – український артист розмовного жанру, народний артист Української РСР.

БЕРНАРДАЦІ, Олександр Осипович (1831–1907) – архітектор, який працював в Одесі, Кишиневі, Бендерах. У 1879–1907 роках був головним міським архітектором Одеси (будівлі: старий залізничний вокзал, Нова біржа, астрономічна обсерваторія, готель «Бристоль», терапевтична клініка та клініка очних хвороб медичного факультету університету та ін.)

БЕСТСЕЛЕР – видання, що швидко набуло величезної популярності. Буквально: «те, що найкраще продається». Книга, що видається великим тиражем, враховуючи читачий попит чи комерційні інтереси, часто зумовлені «модою».

БИЛИНИ – героїчний епос часів Київської Русі, речитативні пісні, які в княжі часи виконували в Україні народні співці-музики. У змісті билин відображено зміни у світогляді древніх русичів: співіснування двох світоглядних систем – міфологічної і християнської. Здебільшого прославляють подвиги народних героїв та богатирів і своїм сюжетом пов'язані з Києвом.. Головні центри билинного епосу

– Київ, Чернігів, Галич (давній) і Новгород Великий. Мають реальну історичну основу, прототипами героїв могли бути реальні історичні особистості, сюжети із життя яких протягом тривалого часу обросли надзвичайними дивними рисами. Найбільш популярними є билини про Іллю Муромця, Добриню Микитича та Олексія Поповича.

БІБЛІЯ (від грец. *βιβλίον* – книги) – священна книга в християнстві, стародавня пам'ятка писемності, створена протягом величезного історичного періоду – від II століття до нашої ери до XIII століття нашої ери. Біблія складається з двох частин – Старого і Нового Завітів. Старий Завіт (39 книг) визнається як священе писання іудеями (Тора) і християнами, Новий Завіт (29 книг) – тільки християнами. Згідно з церковною догматикою, Біблія вважається “богонатхненним словом”. Наукою доведено, що в Біблії знайшли відображення соціальні умови життя стародавніх людей, їх культури, художня творчість, норми моралі, релігійно-філософські і етичні принципи. Як літературна пам'ятка древньої писемності Біблія містить ритуальні і юридичні кодекси, хроніки, міфи, легенди, притчі, сказання, народні пісні, еротичну лірику, фрагменти героїчного епосу тощо. Багато з розділів Біблії належить до шедеврів світової літератури (“Пісня пісень” Соломона, “Книга Екклесіаста”, “Плач Єремії”, “Апокаліпсис” тощо). Багато образних виразів з Біблії стали невід’ємною частиною мови культури: “манна небесна”, “нести свій хрест”, “сіль землі”, “Содом і Гоморра” та ін. На біблійні сюжети написано величезну кількість художніх творів.

БІБЛІОТЕКА (від грец. *βιβλιοθήκη* – книгосховище) – установа культури, яка здійснює комплектування, збирання, збереження і суспільне використання творів друку, а також інших носіїв інформації (рукописів, рідкісних речей, що підлягають музеєфікації, мають відношення до книги і книжкової справи; мікрофільмів та ін.). Серед найбільших

книгосховищ в Україні є Національна наукова бібліотека імені В. Вернадського, Одеська національна наукова бібліотека, Харківська наукова бібліотека імені В. Короленка.

БІСНАЛЕ – виставка, фестиваль та ін., що проводяться раз на два роки.

БІЛЕЦЬКИЙ, Олександр Іванович (1884–1961) – український літературознавець, дійсний член Академії Наук Союзу РСР, академік Академії наук Української РСР, заслужений діяч науки УРСР.

БІЛИННИК, Петро Сергійович (1906 – 1998) – український оперний співак (ліричний тенор), народний артист Союзу РСР, соліст Київського театру опери та балету.

БІЛІНГВІЗМ (від англ. *bilingualism*) – у мовознавстві явище володіння двома мовами як рідними.

БОГ – найвищий, надприродний об'єкт філософської й релігійної думки і основний предмет релігійного культу. Наділений такими якостями, як незбагненність для розуму, одиничність (в монотеїстичних релігіях), духовність, самотність, вічність, безмежність, незмінність, всемогутність, всезнання тощо.

БОГАТИКОВ, Юрій Йосипович (1932–2002) – український естрадний співак (баритон), народний артист Союзу РСР.

БОГАТИРИ (від монг. *Baghatur* – баатар; лат. *bohatur*) – герої українського та російського фольклору, які відрізнялися великою силою та здійснювали подвиги релігійного та партіотичного характеру. У літописах збереглися вказівки на те, що деякі події, які перейшли до билин, дійсно мали місце у справжній історії. Наприклад, богатирі-воїни Ілля Муромець, Алеша Попович, Добриня Микитович, які стояли на сторожі Русі, богатир-орач, годувальник Микула Селянинович та ін.

БОГАТСЬКИЙ, Олексій Всеволодович (1929–1983) – український хімік-органік, директор Фізико-хімічного

інституту Академії Наук Української РСР в Одесі, дійсний член Академії Наук Української РСР, заслужений діяч науки УРСР.

БОГЕМА (від франц. *boheme* – циганщина) – назва середовища художньої інтелігенції (письменники, художники, актори, музиканти), стиль життя яких різниться від загальноприйнятих норм невіпорядкованістю, безпечністю тощо.

БОГОМОЛЕЦЬ, Олександр Олександрович (1881–1946) – український вчений-патофізіолог, основоположник української школи патологічної фізіології, ендокринології й геронтології, академік Академії Наук Союзу РСР, Президент Академії Наук Української РСР (1930–1946 рр.).

БОГОСЛУЖІННЯ – сукупність дій, обрядів, церемоній, що виражають той чи інший аспект віровчення; зовнішній прояв релігійності, виражений у суспільних молитвах і обрядах.

БОДІ-АРТ (від англ. *body-art* – мистецтво тіла) – один з модерністських напрямів, представники якого розглядають власне тіло як матеріал і об'єкт художньої творчості, розмальовують його, роблять надрізи, вдаються до демонстрації різних поз.

БОЖІЙ, Михайло Михайлович (1911–1990) – живописець, народний художник Союзу РСР, дійсний член Академії мистецтв Союзу РСР, представник соціалістичного реалізму (роботи: «Жіночий портрет», «Дівчина в синій хустці», «Думи мої, думи...», «Медсестар», «Новий час», «Портрет лікаря», «Прощавай море», «Шевченко на Дніпрі» та ін.).

БОРОВИКОВСЬКИЙ, Володимир Лукич (1757–1825) – український живописець, портретист, іконописець, академік Петербурзької Академії мистецтв (портрети Г. Державіна, Катерини II, М. Лопухіної, Олександра I, Павла I, П. Руденка та ін.).

БОРОДАЙ, Василь Захарович (1917–2010) – український скульптор, народний художник Союзу РСР, дійсний член Академії мистецтв СРСР та Академії мистецтв України

(станкові композиції «Леся Українка», «Мовчання», «Іван Богун», «Вічна слава героям», пам'ятники лесі Українці, Миколі Щорсу, Тарасові Шевченку, пам'ятний знак на честь заснування міста Києва та ін.).

БОФФО, Франс Карлович (Францеско Карло Боффо; 1796–1867) – видатний архітектор, який будував у містах України, представник пізнього класицизму (Воронцовський палац, Приморський бульвар, Потьомкінські сходи, будинок біржи (нині будинок міської ради) в Одесі та ін.)

БОЯН, Янь, Іоанн (1016–1106) – поет-співець Русі, відомий за згадкою в «Слові о полку Ігоревім», де його ім'я зустрічається сім разів. Ім'я Бояна виявлено також в одному з написів у Софійському соборі в Києві. Існує гіпотеза, що під іменем «Янь» він згадується у «Повісті минулих літ». «Києво-печерський патерик» називає його Іоанном. Боян, без сумніву, власна назва. Хоча ім'я Боян справді існувало на Русі, багато дослідників вважали, що в цьому випадку це піднесений до власного імені загальний іменник «баян» (від «баяти»), що означало співця, тобто рівнозначний за значенням словам «скальд», «бард».

БРАТСТВА – національно-релігійні громадські організації, які оберігали традиції давньоруської культури, мову і віру; у багатьох питаннях ставили цілі, подібні до тих, що їх вирішували реформаційні течії у Західній Європі. Започатковані у кінці XVI століття в містах західних земель України, поширювалися у XVII столітті на східні землі й охопили усю Україну.

БРАТСЬКІ ШКОЛИ – навчальні заклади в Україні XVI–XVIII століть. Головна увага цих шкіл була спрямована на вивчення рідної мови, збереження православ'я. Вони були важливими осередками формування національної свідомості, засобами боротьби за національну незалежність. Першою з'явилась Львівська братська школа (1586 р.). Згодом аналогічні

школи виникли у Рогатині, Перемишлі, Вінниці, Немирові, Кременці, Кам'янці-Подільському, Києві (1615 р.). Крім ідної мови, увага братських шкіл була спрямована також на вивчення грецької й латинської мов.

БРЕСТСЬКА (БЕРЕСТЕЙСЬКА) УНІЯ – церковна угода, підписана у 1596 році, згідно з якою частина ієрархів Київської митрополії вийшли з-під канонічної підлеглості Константинопольському патріархату та приєдналася до Римокатолицької церкви. Ухвалене на соборі в Бресті (Бересті) рішення передбачало утворення унійної церкви, згодом названої греко-католицькою, котра визнавала верховенство Папи Римського та приймала католицьке віровчення, але зберігала візантійську обрядовість, власні адміністративні структури, канонічний правопорядок та духовно-культурну спадщину.

БРИКОЛАЖ – нашарування однієї події на іншу, хоча вони не сумісні в реальності. Ознака міфологічного мислення. Майстрування міфологічної думки. Термін запроваджений французьким етнологом-структуралістом К. Леві-Строссом для того, аби провести відмінності між неолітичним та галілеєвським світобаченням.

БУВАЛЬЩИНИ – усні оповіді про події, які не виходять хронологічно за межі того, що міг бачити чи чути від безпосереднього учасника оповідач, в яких розповідається про надзвичайні дивовижні явища, надприродні істоти (відьми, лісовики, вовкулаки) тощо. Тематика бувальщин переважно побутова.

БУДДІЗМ (від санскр. *buddha* – просвічений, пробуджений) – одна з трьох світових релігій (наряду з християнством та ісламом). Зародився в Індії у VI–V століттях до нашої ери. Виходячи з положення, що життя є страждання, в основі якого лежать бажання, буддизм пропонує свій шлях подолання страждань – припинення бажань і досягнення «вищого просвітлення» – нирвани. Буддисти вірять у перевтілення душі

(сансара); у закон відплати за вчинені проступки (карма). Метою життя буддиста є досягнення нірвани – злиття з божественною першоосновою всесвіту. В 1993 році засновано «Буддійський духовний Орден Лунг-жонг-па» (у перекладі з тибетської «Охоронці Заповідей»). Діяльність цієї школи в Україні орієнтована як на мирську, так і на чернечу модель буддійської духовної практики, тому в селищі Ольгинка Донецької області побудовано буддійський храм Шейчен-лінг.

БУКОЛІКА (від грец. *βουκολικός* – пастуший) – жанр античної поезії, в якому мовилося про вільне, безтурботне, щасливе життя на селі. Започаткований в Елладі. За основу буколік правили народні пісні сицилійських пастухів на честь Діоніса. Особливої уваги надавали їй українські «неокласики» (Микола Зеров, Максим Рильський та ін.). Цікаві приклади буколіки лишив у своїй поетичній спадщині В. Мисик.

БУЛАХОВСЬКИЙ, Леонід Арсенійович (1888–1961) – український мовознавець, член-кореспондент Академії Наук Союзу РСР, академік Академії Наук Української РСР, заслужений діяч науки УРСР.

БУТАФОРІЯ – копії справжніх речей (дерева, меблів, посуду, зброї та ін.), зроблені для сцени з легкого і дешевого матеріалу. Бутафорія у переносному значенні – щось показне, несправжнє.

БУФОНАДА (від італ. *Buffonata* – жарт, блазнювання, придурювання) – жартівлива, смішна театральна вистава або манера гри комічного актора тощо, що ґрунтуються на гротескових прийомах або грубому комізмі.

БУЧМА, Амвросій Максиміліанович (1891–1957) – видатний український актор, народний артист Союзу РСР, режисер Київського академічного українського драматичного театру імені І. Франка (1936 – 1957 рр.)

В

ВАРВАРСТВО (від грец. *βάρβαρος* – чужинець, не-еллін) – період історії первісного суспільства (етап після дикості перед цивілізацією). Починається з виникнення гончарства і закінчується виготовленням луку і стріл, зародженням писемності. Основним осередком суспільства тих часів був рід, який об'єднував групу людей – кровних родичів; другою формою суспільно-економічних відносин того періоду був родовий лад. Кілька родів становили плем'я. У сучасному контексті варварське є антонімом цивілізованого.

ВАР'СТЕ (від франц. *variete* – розмаїття) – театр легкого жанру або театральні вистави, в яких поєднано компоненти театального, літературного, музичного, естрадного та циркового мистецтва.

ВАРІАЦІЯ (від лат. *variation* – зміна) – повторення теми чи мотиву якогось твору у дещо зміненому вигляді при збереженні основного змісту.

ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ, Сергій Іванович (1854–1917) – український живописець, пейзажист, баталіст (роботи «Козача левада», «На варті», «Околиця», «Весна в Україні», «Задунайський запорожець», «Кобзар-сліпець з хлопчиком-поводирем», «Писар військовий» та ін.).

ВАСИЛЬКО, Василь Степанович (1893–1972) – український режисер, актор і педагог, головний режисер Одеського українського музично-драматичного театру в 1939–1941, 1948–1956 роках, народний артист Союзу РСР.

ВЕДЕЛЬ (Ведельський), Артем Лук'янович (1767–1808) – видатний український композитор, диригент, співак, скрипаль, автор 31 хорового концерту, 6 тріо, 2 літургій Іоана Златоуста, Всеношної та інших творів.

«ВЕЛЕСОВА КНИГА» – найдавніша, вірогідно перша пам'ятка української літератури докириличного періоду, названа за іменем киево-руського бога скотарства та творчості – Велеса. Написана, очевидно, у IX столітті.

ВЕЛИКОДНІ ПІСНІ – умовна назва прадавніх обрядових пісень весняного та частково зимового циклів, що з прийняттям християнства стали виконуватися під час найбільшого християнського свята – Вокресіння Христового. У цій групі пісенно-обрядових дійств – дівочі хороводи зі співом веснянок, гаївок, водіння тополі, приготування та дарування писанок і крашанок, ігри хлопців.

ВЕРИФІКАЦІЯ (від лат. Verus – істинний + fasere – робити) – 1) перевірка істинності теоретичних положень, встановлення достовірності дослідним шляхом; 2) у сучасній філософії неопозитивізму – принцип дослідної перевірки, згідно з яким істинність кожного твердження про світ має бути встановлена шляхом його зіставлення з чуттєвими даними.

ВЕРНАДСЬКИЙ, Володимир Івановч (1863–1945) – український та російський вчений - природознавець, мислитель, один із засновників та перший президент Української Академії Наук (1918–1921 рр.), засновник науки «біохімії»,

ВЕРНІСАЖ (від франц. vernissage) – урочисте відкриття художніх виставок у присутності спеціально запрошених осіб (художників, діячів культури та мистецтва тощо).

ВЕРТЕП (*старослов'ян.* – печера) – пересувний ляльковий театр. Набув поширення в барокову добу XVI–XVIII століттях. За формою – двоповерхова скринька. Основним є сюжет про народження Ісуса Христа. Вертеп складається з різдвяної драми та сатирично-побутової інтермедії.

ВЕРЬОВКА, Григорій Гурійович (1895–1965) – український композитор, хоровий диригент, засновник й художній керівник Українського державного народного хору, народний артист Української РСР.

ВЕСНЯНКИ – вид календарно-обрядових пісень. Це життєрадісні, з яскравою і багатою поетикою, розмаїттям мотивів, насамперед любовних, пісні.

ВИДАВНИЦТВО – підприємство (державне, громадське, кооперативне чи приватне), яке здійснює підготовку і випуск (видання) книг, журналів, газет, нот, плакатів та ін. видів друкованої продукції.

ВИДАННЯ – твір друку, який має самостійне поліграфічне оформлення, встановлені вихідні дані і призначений для поширення вміщеної в ньому інформації.

ВИДИ МИСТЕЦТВА – структуровані прояви художньої творчості, мистецтва, об'єктивовані в певний матеріал (камінь, метал, дерево, фарбу, звуки, слово, пластику людського тіла, письмо). Синкретизм первісної практично-духовної діяльності та її результату – мистецтва – поступово під впливом осмислення смаків, уявлень людей, їх естетичних потреб, удосконалення вмінь диференціювався на види мистецтва: малярство, скульптуру, музику, поезію, танець, театр, кіно тощо.

ВИРАЗНІСТЬ – образне значення сукупності матеріальних засобів і прийомів художньої творчості, що реалізується митцем у конкретній формі твору.

ВИШИВКА – вид декоративно-ужиткового мистецтва; орнаментальне або сюжетне зображення на тканині або шкірі, виконане різними швами.

ВИШНЯ, Остап (Губенко Павло Михайлович; 1889–1956) – видатний український письменник-сатирик, гуморист (збірки «Вишневі усмішки», «Лицем до села», «Усмішки»).

ВІТАЇЗМ, віталізм (від лат. *vitalis* – життєвий) – тильова течія початку ХХ століття, проявилася в кількох модерністських напрямках (неоромантизм, футуризм, експресіонізм). Головна ознака – відтворення безперервного потоку життя, погляд на людину як на біологічну істоту. Джерело вітаїзму – учення Ф. Ніцше про «діонісійське» (темне,

інстинктивне) начало культури. В українській літературі вітаїзм також стверджував життєвість, незнищенність нації. Представлений творами М. Хвильового, Є. Маланюка, О. Ольжича, У. Самчука.

ВІДЕО-АРТ (від лат. *video* – бачу) – одна з форм сучасного художнього життя. Виник у 1960-х роках. Продуктами є не матеріальні предмети, а візуальні або аудіовізуальні "необъекты", створювані з допомогою телевізійної техніки, лазерних або голографічних установок.

ВІДРОДЖЕННЯ (Ренесанс) – епоха в історії культури країн Західної та Центральної Європи XIV–XVI століть. Термін «Відродження» було введено в ужиток у XVI столітті італійським живописцем та істориком мистецтва Джордано Вазарі. Вирізняється з-поміж інших культурних епох особливостями стилю, зумовленими орієнтацією на спадщину античної греко-римської цивілізації. Раннє відродження ("передренесанс") формувалося як національно-культурний рух в італійських державах-містах, насамперед Флоренції, на зламі XIII та XIV століть; основою для нього стала творчість Данте, Петрарки, Боккаччо в літературі, Джотто в малярстві. Утвердження культури відродження в Італії починається у XV столітті ("кватроченто"), а "золотим віком" відродження вважається період 1500–20 років, коли в Римі творили Леонардо да Вінчі, Рафаель і Мікеланджело. Від XVI століття культура відродження ("чінквеченто") поширилася на всю Європу. Характеризується відновленням інтересу до пропорції, симетрії й математичної краси, що знаходить вияв і в науці, і в мистецтві. Старанно вивчаючи форми забутої старовини, архітектори, скульптори та поети використовували їх для побудови нових світів, в яких легкість і духовність досягається довершеністю внутрішньої будови. Водночас зменшувалася дистанція між світською та сакральною культурою. Рух відродження особливо енергійно охоплював світську сферу. Громадських споруд і

приватних палаццо в той час будувалося набагато більше, ніж храмів. У музиці набували розвитку світські форми, улюблені в шляхетному італійському середовищі, – мадригал, качча, баллата. Природа все більше займала самостійне місце в малярських творах; Брунеллескі приписують відкриття перспективи, яку розвинув у своєму мистецтві Мазаччо. Вивчення законів перспективи та гармонії поєднало мистецтво з наукою. Вчені стали популярними у вищих колах суспільства. Утвердився ідеал "homo universalis" – універсальної, всебічної людини. Епоха відродження була терпимою до людських слабкостей і пороків, навіть у колах вищої церковної ієрархії, оскільки над усе ставила горду й сильну людську індивідуальність. Не випадково в цей час розвивався жанр портрета, знайшов визнання в науці та мистецтві принцип особистого авторства, мода замість нагромодження символічних умовностей апелювала до підкреслення природної фізичної краси чоловіка й жінки. Стиль відродження швидко поширився по всій Європі, набувши специфічних виявів у різних національних просторах. Однак відродження дало світу більше, ніж стиль; це була новітня самосвідомість людства, що, власне, й заклала основи сучасної духовності Європи. В епоху відродження відбулася зустріч біблійно-християнської культури середньовіччя з греко-римською античністю, і їхній синтез знайшов перші могутні вияви.

ВІЗАНТІЙСЬКА КУЛЬТУРА – культура Східної Римської імперії (Візантії), що утворилась у IV столітті при розпаді Римської імперії в її східній частині (Балканський півострів, Мала Азія, південно-східне Середземномор'я). Характерними рисами візантійської культури є: багатонаціональний характер; синтез культур Сходу й Заходу; спадкоємність античної культури, високорозвинена державність; союз держави й церкви. Взяття у 1453 році Константинополя турецькими військами призвело до падіння

Візантійської імперії, проте її культурні традиції знайшли продовження в європейській культурі (наприклад, культурі Київської Русі).

ВІНЬЄТКА (від франц. *vignette*, від *vigne* – виноград) – невелике графічне зображення, яке є елементом оздоблення друкованої продукції.

ВІРА – психічний (ментальний) стан впевненості в істинності будь-чого, який виникає як наслідок пізнавальної діяльності суб'єкта; хоча деякі схильні трактувати **віру** як ефективний метод пізнання, що неодноразово піддавалося критиці.

ВІРСЬКИЙ, Павло Павлович (1905 – 1975) – український танцівник та хореограф, організатор й керівник Ансамблю танцю УРСР, народний артист Союзу РСР.

ВІРТУАЛЬНИЙ СВІТ – жанр інтернет-співтовариства, який часто приймає форму комп'ютерно-моделюючого середовища. У віртуальних світах з'явилися копії відомих музеїв, картинних галерей з усього світу; археологи модулюють прототипи старонних поселень тощо.

ВІРТУОЗНІСТЬ – високий рівень мистецької, літературної майстерності, синонім «артистизму», досконалості.

ВІРУВАННЯ – релігійні уявлення людей, що сприймаються на віру і становлять основу релігійного світогляду, обрядів та ритуалів.

ВІТРАЖ (від франц. *vitrage*, від *vitrum* – скло) – будь-яка перегородка із фрагментів різнокольорового скла, скріплених свинцевим дротом таким чином, щоб із них складалася образотворча композиція або орнаментальний малюнок.

ВІРШ (від лат. *versus* – рядок) – 1) елемент ритмічного мовлення в літературному творі, основна одиниця віршованого ритму; 2) система поетичного мовлення, що має іманентні закономірності внутрішньої ритмічної організації та структури,

де особлива роль належить ритмічним акцентам, альтернансам, анакрузам, віршовим розмірам, клавзулам, римах, строфам тощо; 3) ліричний або ліро-епічний твір, організований за версифікаційними законами певного літературно-історичного періоду (інша назва – рими).

ВІЧЕ – збори вільних людей у Давній Русі, на яких обговорювались і вирішувались важливі громадські справи. Розвинулося з народних зібрань у східних слов'ян, описаних візантійськими істориками IV століття. Цей архаїчний інститут народовладдя набув нових форм і змісту в часи завершення будівництва Давньоруської держави (наприкінці X – поч. XI ст.).

ВЛОДЕК, Лев Львович (1842 – після 1913 року) – український архітектор, працював в Одесі у напрямку еклектики (споруди: насосна станція «Чумка» водогону Дністер – Одеса, готель «Пасаж», готель «Великий Московський», будівля училища торгового мореплавства, комплекс тюремного замку та ін.).

ВОВЧОК, Марко (Марія Олександрівна Вілінська, 1833–1907) – українська письменниця та перекладачка (повісті «Інститутка», «Три долі», оповідання «Козачка», «Ледащиця», «Два сини» та ін.).

ВОДЕВІЛЬ – легка комедійна, переважно одноактна п'єса з анекдотичним сюжетом, виповнена динамічними діалогами, піснями, танцями. Започаткована у Франції в XV–XVI століттях. В Україні водевіль має і свої національні джерела, передовсім – інтермедії та вертепні драми. Зразками українського водевілю вважаються «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Бой-жінка» Г. Квітки-Основ'яненка, «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» М. Старицького.

ВОДЯНОЙ, Михайло Григорович (1924–1987) – український актор оперети, театральний режисер, керівник Одеського театру музичної комедії, народний артист Союзу РСР.

ВОЛОДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧ Мономах (1053–1125) – великий князь київський (1113–1125), князь смоленський (107–1078), чернігівський (1076–1077, 1078–1094) і переяславський (1094–1113). Представник династії Рюриковичів, автор дидактичної праці «Повчання дітям» (близько 1109 року).

ВОЛОДИМИР СВЯТОСЛАВОВИЧ (960/963–1015) – великий князь київський (979–1015), князь новгородський (970–988). Хреститель Русі. Представник варязької династії Рюриковичів. Наймолодший (позашлюбний) син київського князя Святослава Ігоровича. Онук київської княгині Ольги, батько київського князя Ярослава Мудрого.

ВОЛОКИДІН, Павло Гаврилович (1977–1936) – видатний український живописець, майстер пейзажу, натюрморту («Зима», «Пристань у Херсоні», «Осінь», «На Дніпрі», портрети співачки З. Гайдай та інженера М. Брайкевича та ін.)

ВОЛХВИ (від церк.-слов. *Вѣлхвъ* – відуни, віщуни) – слов'янське жрецтво, служителі язичницького культу.

ВОЛЮТА (від італ. *voluta* – завиток) – архітектурний мотив у формі спіралеподібного завитка з «вічком» у центрі. складова частина ордерних капітелей; архітектурна деталь карнизів, порталів, дверей, вікон.

ВОРОБІЙОВ, Володимир Петрович (1876–1937) – український вчений-анатом, дійсний член Академії Наук Української РСР.

ВТОРИННІ МОДЕЛЮЮЧІ СИСТЕМИ ("вторинні мови культури", "культурні коди") – мови, "надбудування" над первинними знаковими системами культури, що утворюють семіотичні системи більш високого рівня. Ними є мови таких форм культури, як міфологія та релігія, філософія та наука, право і політика, спорт, реклама, телемовлення, Інтернет та ін

В'ЯЗЬ – декоративне письмо, характерне для візантійських, старослов'янських книг – рукописних і першодрукованих. Являє собою надпис, літери якого пов'язані у складний орнамент. Організація цього надпису відбувається двома шляхами: злиттям або скороченням літер та оздобленням їх орнаментальними елементами. застосовували в'язь також у декоративному мистецтві.

Г

ГАЙДАЙ, Зоя Михайлівна (1902–1965) – українська співачка (сопрано), народна артистка Союзу РСР, Солістка Київського театру опери та балету.

ГАЙДАМАЦЬКІ ПІСНІ – історичні пісні часів визвольної боротьби українського народу у XVIII – на початку XIX століття в Центральній та Лівобережній Україні. Назву дістали від слова «гайдамака», яке в турецькій мові означає бунтівливу людину.

ГАЙ-ТЕК, ХАЙ-ТЕК – один із найпомітніших напрямків у архітектурі постмодернізму 1960–1990-х років, що обстоював «високі технології» в архітектурі, можливості новітньої техніки, матеріалів, конструктивних елементів.

ГАККЕБУШ, Любов Михайлівна (1888–1947) – українська драматична актриса, педагог, перекладач, актриса Одеського українського музично-драматичного театру, народна артистка Української РСР.

ГАЛЕРЕЯ – критий прохід, коридор або лоджія з одного боку з вікнами, з іншого – прикрашена творами мистецтва. Згодом цим терміном позначали художні виставки.

ГАМАЛІЯ, Микола Федорович (1859–1949) – видатний вчений, фахівець у галузі мікробіології та епідеміології, дійсний член Академії медичних наук Союзу РСР, почесний академік Академії наук СРСР. У 1886 разом з І. І. Мечниковим організував в Одесі першу в Російській імперії та другу в Європі бактеріологічну станцію.

ГАПТУВАННЯ – вишивка шовковими, вкритими тонким шаром золота або срібла нитками різного гатунку. Також – вишита золотими або срібними нитками річ.

ГАРКАВИЙ, Прокіп Хомич (1908–1984) – український вчений-селекціонер, дійсний член Всесоюзної академії

сільськогосподарських наук (ВАСГНІЛ), заслужений діяч науки Української РСР, Герой Соціалістичної Праці, автор 13 нових сортів озимого та 20 сортів ярового ячменя.

ГАРМОНІЯ – естетична категорія, яка позначає цілісність, злитність, взаємодію усіх частин і елементів форми. Одушевлену гармонію, сповнену людським змістом і почуттям, називають красою.

ГЕДОНІЗМ (від грец. *ἡδονή* – насолода) – етичне вчення, що проголошує метою життя людини насолоду (Епікур, просвітителі та ін.). Принцип обґрунтування моральних потреб, відповідно до якого добро визначається як таке, що дає насолоду і позбавляє від страждань, а зло – як таке, що зумовлює страждання. Гедоністична функція культури полягає в одержанні реципієнтом задоволення, насолоди від сприйняття культурних цінностей.

ГЕНЕЗИС, генеза (від грец. *genesis* – походження) – походження, виникнення, процес утворення і становлення явища, що розвивається.

ГЕРАСИМЧУК, Лідія Павлівна (1922–1958) – українська артистка балету, солістка Київського театру опери та балету, заслужена артистка Української РСР.

ГЕРБ (від нім. *Erbe* – спадщина) – символічний знак, складений відповідно до геральдичних правил, який відображає певні особливості користувача: держави, державно-територіального утворення, населеного пункту, роду та окремої особи.

ГЕРБОВНИКИ – збірники, в яких вміщено малюнки гербів, їх описи та родоводи власників гербів. У середньовічній Європі поява гербовників пов'язана з інститутом лицарства. Найдавніший, Цюрихський гербовник, датується XIV століттям.

ГЕНЕАЛОГІЯ (від дав.-грец. *γενεαλογία* – родовід) – 1) родовід, історія роду; 2) історична дисципліна, що вивчає

родовіл; 3) у постмодернізмі – методологія нелінійного моделювання історичних подій.

ГЕНІАЛЬНІСТЬ (від лат. *genius* – дух) – це найвищий ступінь прояву творчих сил людини. Проявляється у створенні тих або інших здобутків, що мають важливе значення для розвитку суспільства. Для особистості генія характерні такі риси, як творча продуктивність, володіння певною методологією, готовність до подолання стереотипів і традиційних настанов.

ГЕРМЕНЕВТИКА (від дав.-грец. *ἐρμηνευτική* – мистецтво тлумачення) – традиції і способи тлумачення багатозначних або таких, що не піддаються уточненню, текстів (здебільшого стародавніх, наприклад, Гомера, Біблії тощо). В епоху Відродження герменевтика виступає як мистецтво перекладу пам'яток античної культури на мову живої сучасної культури. Філософська герменевтика, наслідуючи ці традиції, визначає перевагу розуміння над розумом, мови над свідомістю, чим підкреслюється можливість реконструювання «життєвого світу» (Е. Гуссерль) минулих культур з метою розуміння змісту окремих їх пам'яток.

ГЕРЦЬ – поєдинок українських козаків з ворогами перед боєм, двобій окремих воїнів перед головною битвою, в якому виявлялося військове мистецтво; бій, боротьба між противниками; поєдинок, турнір, двобій, дуель; боротьба думок, поглядів.

ГІМН (від грец. *ῥῆμος; ᾠμηνος* – похвальна пісня) – урочистий музичний твір, вживається здебільшого як символ держави (поряд з іншими атрибутами: прапором, гербом тощо).

ГШЕРРЕАЛІЗМ (від грец. *ὀπέρ* – понад і лат. *realis* – речовий, дійсний) – художній напрям у живопису та скульптурі, заснований на фотографічному відтворенні дійсності, який прагне відновити втрачену в модернізмі

життєву конкретність художньої мови за рахунок імітації образів фотографії.

ГІПОТЕЗА (від грец. *ὑπόθεσις* – основа, припущення) – припущення, недоведене твердження. В науці – здогадка, що вимагає фактичних підтверджень; гіпотетичне знання має ймовірний, а не достовірний характер і потребує перевірки й обґрунтування.

ГІСТРІОНИ – 1) професійні актори у Стародавньому Римі; 2) мандрівні комедіанти в добу раннього Середньовіччя. Мистецтво середньовічних гістріонів походило від сільських обрядових ігор; гістріон міг бути одночасно музикантом, танцюристом, співаком, оповідачем, гімнастом, дресирувальником тварин і т. д. У Німеччині це були шпільмани (*spielmann*), у Франції – жонглери, в Англії – менестрелі, в Італії – міми, в Іспанії – голіарди і гальярдо, а в Росії – скоморохи. У процесі професіоналізації відокремлювалися окремі напрямки: циркові виступи, творчість казкарів, створення і виконання пісень (трубадури і трувери).

ГЛАЗОВИЙ, Павло Прокопович (1922–2004) – український поет-гуморист, сатирик (поєми «Слався, Вітчизно моя!», «Куміада», гумористичні збірки «Коротко і ясно», «Байки та усмішки», «Сміхологія» та ін.),

ГЛІБОВ, Леонід Іванович (1827–1893) – відомий український письменник, поет, байкар, видавець, громадський діяч (байки «Вовк та ягня», «Жаба й віл», «Зозуля і півень», «Муха й бджола», «Синиця», «Щука» та ін.)

ГЛІПТИКА (від давн.-грец. *γλύφω*, франц. *glyptique* – вирізую) – мистецтво різьби по коштовних та напівкоштовних каменях, один із видів декоративно-прикладного мистецтва.

ГЛОБАЛІСТИКА – це методологія наддержавного планетарного всесвітнього підходу до вирішення земних проблем: негативних наслідків науково-технічного прогресу; моральних наслідків; розширення сфери міжнародного поділу

праці; катастрофічного погіршення рівня життя у найменш розвинутих країнах; загострення міжнародних, релігійних та етнічних конфліктів. Терміни «глобалістика», «глобалізм», «глобалізація» набули поширення у 90-х роках ХХ століття і входять до синонімічного ряду таких історично сформованих філософських категорій, як «єдине», «загальне», «всеедине».

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – це особливі соціальні явища та процеси у сучасному світі, що мають загальнопланетарний характер за масштабами і значущістю, пов'язані з життєвими інтересами народів світу і можуть бути вирішені шляхом взаємодії усіх країн світу.

ГЛУШКОВ, Віктор Михайлович (1923–1982) – український вчений, автор фундаментальних праць в галузі кібернетики, дійсний член Академії Наук Союзу РСР.

ГМИРЯ, Борис Романович (1903–1969) – видатний український оперний і камерний співак (бас), соліст Київського театру опери та балету, народний артист Союзу РСР,

ГНАТЮК, Дмитро Михайлович (1925–2016) – український оперний співак (баритон), режисер, педагог, соліст Київського театру опери та балету, народний артист Союзу РСР, Герой Соціалістичної Праці, Герой України.

ГНОСЕОЛОГІЯ (від грец. *ἐπιστήμη* – знання і *λόγος* – вчення, наука) – теорія пізнання, розділ філософії, що вивчає співвідношення суб'єкта й об'єкта у процесі пізнавальної діяльності, відношення знання до дійсності, можливості пізнання світу людиною, критерії достовірності знань. Термін «гносеологія» був уведений і активно застосовувався у німецькій філософії XVIII століття.

ГОБЕЛЕН (від франц. *gobelin*) – килим, зшитий із витканих уручну окремих частин, що разом становлять закінчений візерунок (використовується для оздоблення стін).

ГОЛОСІННЯ, ТУЖІННЯ, ПЛАЧІ – фольклорні твори, які супроводжують похоронний обряд. Походять з

доісторичних часів, коли смерть сприймали як наслідок ворожого насланя, діяння демонічної сили, а покійника вважали за такого, що все чує, що його душа може повернутися до тіла. Голосіння були обов'язковими для рідних, а також складали репертуар найманих жінок-плачниць.

ГОНЧАР, Олесь Терентійович (1918–1995) – український письменник, літературний критик, академік Національної Академії Наук України, Герой Соціалістичної Праці, Герой України (романи «Прапорonosці», «Перекоп», «Собор», повісті «Земля гуде», «Бригантіна» та ін.).

ГОНЧАРСТВО – традиційне народне ремесло, виробництво глиняного посуду, а також інших глиняних виробів (кахлів, іграшок, скульптур). Виникло в епоху неоліту і являло собою значний крок у розвитку продуктивних сил. За доби енеоліту гончарні вироби, окрім утилітарного призначення, починають виконувати й естетичну функцію: їх починають оздоблювати орнаментом, розфарбовувати кольоровими фарбами.

ГОТИКА (від італ. *gotico* – варварський, від назви германського племені готів) – загальноєвропейський художній стиль, що виник у середині XII століття у Франції; в основному проявився в архітектурі храмів, монастирів. На відміну від романського стилю з його круглими арками, масивними стінами і вузькими вікнами, для готики характерні арки із загостреним верхом, колони, багато прикрашений фасад з різьб'яними деталями і багатокольорові вітражні стрільчаті вікна. Усі елементи стилю підкреслювали вертикаль. Основними рисами образотворчого мистецтва цього періоду є релігійний екстаз та схиляння перед всесильним божеством. В Україні в архітектурі переважали культові споруди – католицькі костели: Львівський кафедральний костел (XIV–XV століття), костел святої Єлизавети в Хусті (XIII століття),

костел у Стрию (XV століття). Видатною пам'яткою неоготики є кірха Св. Павла в Одесі (XIX століття).

ГРА – форма вільного самовираження людини, не пов'язаного з досягненням якоїсь утилітарної мети, така, що приносить радість і задоволення сама по собі. У концепції гри Й. Гайзінги культура людства розглядається як вільна й чесна гра, а в уявленні Сартра людина має вибирати: «бути нічим або грати».

ГРАВЕ, Дмитро Олександрович (1863–1939) – український математик, дійсний член Академії Наук УРСР, почесний член Академії Наук Союзу РСР.

ГРАВЮРА (від франц. *Gravure* – вирізати, висікати) – вид графіки, при якому зображення є друкованим відбитком рельєфного малюнка, нанесеного на дошку гравером. Поряд зі станковими гравюрами (естампами) поширена книжкова гравюра (ілюстрації, заставки тощо). Значні заслуги в розвитку української гравюри у XX столітті. належать художникам В. Касяну, М. Дерегусу, О. Пащенку, В. Мироненку, О. Данченку, І. Крислачу, С. Адамовичу, Г. Якутовичу, В. Юрчишину та ін.

«ГРАМАТИКА СЛОВ'ЯНСЬКА» – мовознавча праця Мелетія Смотрицького, підручник церковнослов'янської мови (східнослов'янської редакції). Пам'ятка української мови. Надрукована у 1619 році в маєтку князя Богдана Огинського.

ГРАФІКА (від дав.-грецьк. *γραφικός* – писемний, *γράφω* – писати, малювати) – 1) сукупність рукописних та друкованих знаків певної писемності (графема, розділові знаки, шрифтові різновиди); розділ мовознавства, що досліджує співвідношення писемних знаків із фонетичною системою мови; 2) вид образотворчого мистецтва, що поєднує малюнок і друковані художні зображення (гравюра, літографія, монотипія тощо), розрізняють станкову (малюнок, що не має прикладного значення, естамп, лубок); книжкову, газетно-журнальну

(ілюстрація, оформлення і конструювання друкованих видань); прикладну (промислова графіка, поштові марки, екслібриси) і плакат. виразні засоби графіки: штрих, пляма, лінія, крапка та тло листа, що створює контрастні або нюанси співвідношення із зображенням.

ГРАФІКА КНИЖКОВА – друковані художні зображення, в основі яких лежить графічний малюнок.

ГРАФІТИ – стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах, ремісничих виробках.

ГРЕБІНКА, Євген Павлович (1812–1848) – український письменник, байкар (байки «Зозуля та Снігир», «Сонце та Хмари», «Ворона і Ягня», «Ведмежий суд», слова романсу «Очи чёрные», роман «Чайковський» та ін.)

ГРИВНЯ, ТОРКВЕС – нашійна прикраса, що мала форму гладкого або витого обруча із дорогоцінного металу у часи Давньої Русі; найчастіше із золота, пізніше – зі срібла. В Київській Русі використовувалася як грошова одиниця.

ГРИГОРОВИЧ, Віктор Іванович (1815–1876) – український славіст, педагог, член-кореспондент Петербурзької Академії Наук, один із засновників слов'янської філології в Російській імперії.

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ, Іван Григорович (1713–1791) – український архітектор, представник пізнього козацького бароко (рококо). Автор багатьох сакральних та цивільних споруд Києва (фонтан Самсон, Покровська церква, церква Миколи Набережного), Козельця (Собор Різдва Богородиці, будинок полкової канцелярії) та інших міст та містечок України.

ГРІХ – релігійне розуміння людиною провини перед Богом за свої думки, почуття і вчинки.

ГРОБНИЦЯ – місце поховання, іноді споруджуване в особливому стилі монументальної архітектури.

найграндіознішими взірцями похоронної архітектури стали єгипетські піраміди.

ГРОМАШЕВСЬКИЙ, Лев Васильович (1887–1980) – український епідеміолог, розробник вчення про механізм передачі інфекції, дійсний член Академії медичних наук Союзу РСР, заслужений діяч науки Української РСР, Герой Соціалістичної Праці.

ГРОТЕСК (від італ. *grottesco* – химерний, від *grotta* – печера) – тип художньої образності, який ґрунтується на химерному поєднанні фантастичного і реального, прекрасного і потворного, трагічного і комічного, життєподібного і карикатурного. Гротеск – найвищий ступінь комічного. Особливо яскраво виявляються сатиричні форми гротеску. Термін уперше з'явився в XV столітті при розкопках у стародавньому Римі підземних приміщень (гротів) «Золотого будинка» Нерона (I століття нашої ери), де були знайдені химерні орнаменти. В українській літературі гротеск зустрічається у повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», елементи гротеску присутні у сатиричних творах Т. Шевченка, гротескний характер мають твори І. Франка «Ботокуди» та «Доктор Боссервісер». Прикладом гротеску в архітектурі є оформлення «Будинку з химерами» у Києві.

ГРУНТ – шар розчину, нанесений на поверхню і вирівняний – підготовчий для подальшого розпису фарбами.

ГРУШЕВСЬКИЙ, Михайло Сергійович (1866–1934) – український історик політичний діяч, Голова Української Центральної Ради (1917–1918 рр.), член-кореспондент Академії Наук СРСР (багатотомні монографії «Історія України-Русі», «Історія української літератури», збірник статей «На порозі нової України» та ін.).

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ, Семен Степанович (1813–1873) – український композитор, співак, баритон (бас-баритон),

драматичний артист, драматург, автор однієї з перших опер на укаїномовне лібрето «Запорожець за Дунаєм».

ГУЛЯЄВ, Юрій Олександрович (1930–1986) – оперний співак (ліричний баритон), народний артист Сходу РСР, соліст Донецького та Київського театрів опери та балету (1955–1975 рр.)

ГУМАНІЗМ (від лат. *humanus* – людський) – визнання людини найвищою цінністю у світі, повага до гідності та розуму людини. Течія в західноєвропейській культурі епохи Відродження, представники якої обстоювали право на існування світської культури, незалежної від релігії. В етичному плані – моральний принцип, в основі якого лежить переконаність у безмежних можливостях людини та її здатності до удосконалення. Право на щастя в житті і вільний вияв природних почуттів і здібностей. Гуманізм долає національні, расові, релігійні та соціальні обмеження у ставленні до людини.

ГУСЛІ – старовинний багатострунний щипковий музичний інструмент. що був поширений у стародавній Русі за княжих часів (згадується з VI століття) та інших слов'янських країнах.

ГУСЛЯР – народний співак-музикант, який грав на гусях – багатострунному щипковому музичному інструменті.

Д

ДАДАЇЗМ (від франц. *dadaisme*, від *dada* – дитячий коник, переносне – дитячий лепет) – модерністська течія в літературі й образотворчому мистецтві Західної Європи початку ХХ століття. Характерні риси дадаїзму: антиестетизм, зумисний примітивізм. Дадаїзм – попередник сюрреалізму. В українській літературі відгомін дадаїзму помітен у поезії Г. Шкурупія.

ДАЙДЖЕСТ – дешеве масове видання з адаптованим викладом (переказом) змісту популярного твору (творів) художньої літератури; журнал або газета, в яких передруковуються (часто скорочено) найцікавіші матеріали інших видань або ж основного однойменного видання за певний період (місяць, тиждень).

ДАНЬКЕВИЧ, Костянтин Федорович (1905–1984) – український композитор, піаніст, диригент, педагог, народний артист Союзу РСР. Творча спадщина представлена операми («Богдан Хмельницький», «Назар Стодоля»), балетами («Лілея»), кантатами, симфоніями та симфонічними поемами («Тарас Шевченко», «Отелло»), камерно-вокальними й інструментальними композиціями тощо.

ДАОСИЗМ – вчення про дао, або шляхи (предметів), що виникло в Китаї в VI–V столітті до нашої ери. Засновник даосизму – давньокитайський філософ Лао-цзи. Основою природи й суспільства в даосизмі є велике Дао – всезагальний закон Природи. Всі предмети народжуються і змінюються завдяки власному шляху – дао. У світі не існує незмінних речей, у процесі змін вони переходять у свою протилежність. Соціальний ідеал даосизму – природність, простота, відхід від будь-якої суєти, пристрастей, бажань, які негативно впливають на людину і суспільство. Громади даосів є в Україні, зокрема у Києві.

ДЕЇЗМ (від лат. *Dies* – Бог) – релігійно-філософське вчення, згідно з яким Бог – творець світу і природи, але не втручається у хід процесів і явищ, що відбуваються у ньому. Виникло у Великій Британії у XVII столітті. Характерний для світогляду доби Просвітництва. Український філософ, церковний діяч Г. Кониський (1717–1795) вважав, що Бог створив світ і, давши йому закони розвитку, більше не втручається, тож людині надано можливість пізнати світ і закони його розвитку та пізнати себе як частину цього світу; філософ, фізіолог Д. Кавунник-Велланський (1774–1847) стверджував, що Бог створив світ, але не втручається в закони природи. М. Драгоманов у праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» (Женева, 1879 р.) висунув припущення про дійстичні погляди Т. Шевченка.

ДЕКАДАНС (від лат. *decadentia* – занепад) – 1) процес соціального занепаду, при якому інститути втрачають функцію соціального контролю, а суспільство втрачає свою цілісність; 2) загальне найменування кризових явищ європейської культури другої половини XIX – початку XX століття, відзначених настроями безнадійності, неприйняття життя, тенденціями індивідуалізму. Декадентські мотиви притаманні творам українських письменників М. Арцбашева, В. Вінниченка.

ДЕКЛАМАЦІЯ – мистецтво виразного, художнього виголошення, читання літературного твору. Широко культивувалося в школах України XVI–XVIII століть, в яких вивчали риторику і піїтику, виголошували орації (промови), декламували вірші під час вітання знатних осіб, урочистих церемоній, великих церковних свят.

ДЕКОР – сукупність елементів, що становлять зовнішнє оформлення архітектурної споруди або її інтер'єрів; може бути живописним.

ДЕКОРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО – вид пластичного мистецтва, творення якого разом з архітектурою формує матеріальне середовище, що оточує людину, і вносить в нього естетичне ідейнообразне начало.

ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО (від лат. *Decoro* – прикрашаю) – вид мистецтва, що має свою образність, особливий художній зміст і водночас обслуговує побутові потреби людини. Художньо-побутові вироби декоративно-ужиткового мистецтва набули значного розвитку в усіх областях України. Серед народних майстрів і художників-професіоналів – К. Білокур, Г. Василяшук, Г. Верес, Д. Головка, Л. Жоголь, І. Зарицький, І. Литовченко, М. Приймаченко, О. Саєнко, М. Тимченко, Л. Товстуха.

ДЕКОРАЦІЯ (від лат. *decoratio* – прикраса) – оформлення сцени, павільйону, знімального майданчика з метою створення зорового образу спектаклю, фільму.

ДЕНОТАЦІЯ – предметне значення імен, смисловий зміст знаків (символів).

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА – вважається першою кам'яною церквою Київської Русі (989–996 р.). Для її побудови й утримання київський князь Володимир Великий виділив десятю частину своїх прибутків, звідки й походить поширена назва храму.

ДЕФІНІЦІЯ (лат. *definitio* – визначення) – визначення поняття через підведення під ширше (родове) поняття і зазначення видових особливостей. Стисле логічне визначення, в якому встановлено суттєві ознаки предмета або значення поняття – його зміст і межі. Наприклад: «береза – це дерево з білою корою».

ДИЗАЙН (від англ. *design* – задум, проект, креслення, малюнок) – термін для позначення різних видів проектування, які формують естетичні й функціональні якості предметного середовища.

ДИПТИХ – подвійна дощечка, якою користувалися в античні часи; вирізана зазвичай зі слонової кістки й повністю покрита воском, щоб можна було писати. Цим терміном позначається й живописна картина з релігійним сюжетом, написана на двох дерев'яних стулках, скріплених петлями.

ДИЛЕЦЬКИЙ, Микола Павлович (1630 – після 1981) – український та російський музичний теоретик, композитор. Автор концертів для 8-ми голосів («Тіло Христове», «Прийдіте, люди»), концертів на 4 голоси («Хвалить ім'я Господнє»), літургій на 4, 8 голосів та ін.

ДИСИДЕНТ (від лат. *Dissidens* – відступник) – інакомисляча людина, яка не погоджується з панівною ідеологією, світоглядом, існуючим політичним ладом своєї країни (наприклад, українські літератори Микола Руденко, Василь Стус).

ДИСКУРС (від франц. *discour* – мова) – 1) єдність мовної практики й форм поведінки, що необхідні для розуміння тексту та дають уявлення про учасників комунікації, їх установки й цілі, умови формування та сприйняття повідомлення; 2) у філософії постмодернізму – вербально артикульована форма об'єктивації змісту свідомості, що регулюється домінуючим у певній соціокультурній традиції типом раціональності; у постмодерністському трактуванні дискурсу увага акцентується на відкритості тексту й плуральності його розуміння.

ДИФУЗИЯ КУЛЬТУРНА – розповсюдження властивостей та особливостей однієї культури на іншу.

ДИФУЗИОНІЗМ (від лат. *diffusio* – розлиття, розтікання, проникнення) – теоретична модель історико-культурного процесу; методологія культурологічних, культурантропологічних та етнографічних досліджень.

ДІАДЕМА (від грец. *διάδημα* – оточувати) – начільна прикраса, що має вигляд прикрашеного обруча і надягається на

голову. Пізніше – знак царської влади, головний убір царів у давнину і в період Середньовіччя.

ДІАСПОРА – представництво етнічних одиниць за межами материнського етнічного регіону, що ідентифікує та усвідомлює свою генетичну або духовну єдність із ним. Люди, які живуть поза межами своєї історичної Батьківщини. Українська діаспора – збірне визначення української національної спільноти поза межами української національної території.

ДІОРАМА (від грец. *διά* – через, крізь і *ώραμα* – вид, видовище) – 1) живописне зображення, намальоване на прозорому матеріалі з двох боків, яке розраховане на штучне освітлення; 2) живопис стрічкоподібної, вигнутої півколом мальованої картини (головним чином батальні сюжети) з переднім планом (розміщенням різноманітних споруд, реальних та бутафорських предметів). Найбільшого розквіту мистецтво діорами в Україні досягло у після 1945 року: «Облога Корсуня Володимиром у 988 році» В. Петропавловського (Херсонський історико-археологічний музей), «Запорозька Січ» В. Казанського (Національний музей історії України в Києві), «Штурм фортеці Очаків 6 (19) грудня 1788 року» М. Самсонова (Очаківський військово-історичний музей).

ДОВЖЕНКО, Олександр Петрович (1894–1956) – український письменник, кінорежисер, кінодраматург, художник, класик світового кінематографу (фільми «Іван», «Звенигора», «Земля», «Арсенал», «Щорс», «Мічурін», кіноповісті «Україна в огні», «Зачарована Десна», «Поема про море» та ін.).

ДОДЕКАФОНІЯ (від грец. *δώδεκα* – дванадцять і *φωνή* – звук) – техніка музичної композиції, заснована на застосуванні всіх 12 рівноправних, функціональних, незалежних тонів хроматичної гами. Звуковим матеріалом оперують так, щоб жоден звук не повторювався, що часто призводить до

беззмістовного хаотичного звучання. В Україні на межі 1950–60-х років дванадцятитонову техніку опанували Л. Грабовський, В. Годзяцький, В. Губа, В. Загорцев.

ДОМЕСТВЕННИЙ СПІВ – церковні співи, запозичені з Візантії, з нього пішов так званий «київський розпів», що став основою місцевої співочої школи на століття. Співаки засвоювали мелодії «з голосу» і відтворювали з пам'яті. Так на Русі поступово формувався самобутній акапельний церковний спів, що в майбутньому набув значного поширення

ДОМІНУЮЧА КУЛЬТУРА – сукупність культурних зразків, які сприймаються та усвідомлюються усіма членами суспільства.

ДОРИЧНИЙ ОРДЕР – один із трьох основних архітектурних ордерів. Колона доричного ордеру не має бази, стовбур прорізаний каннелюрами; капітель складається з ехіна й абака. Антаблемент членується на архітрів, фриз і карниз; фриз горизонтально поділяється на тригліфи та метопи. В Україні ордер доричний застосовувався у спорудах класицизму та історизму: церква св. Духа у м. Херсоні (1836 р.), Графська пристань у м. Севастополі (1846 р.), Музею старожитностей та мистецтва будинок у Києві.

ДОСВІД – сукупність переживань людини або практично засвоєних знань, вмінь, навичок. Можна виділити зовнішній досвід, зумовлений відносинами з іншими людьми чи речами світу, і внутрішній, в основі якого – саморефлексія, роздуми. У філософії досвід – чуттєво-емпіричне відображення зовнішнього світу.

ДРАМА (від грец. *δρᾶμα* – дія) – один з літературних родів, який змальовує світ у формі дії, здебільшого призначений для сценічного втілення. П'єса з гострим конфліктом соціального або побутового характеру, який розвивається у постійній напрузі («Назар Стодоля» Тараса Шевченка, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Не судилось» Михайла Старицького,

«Украдене щастя» Івана Франка, «Нахмарило» Бориса Грінченка, «Пора жовтого листя» Миколи Зарудного).

ДУАЛІЗМ (від лат. *duo* – два) – світогляд, який основоположними вважає два рівноправних і протилежних начала (матерію і дух, світле і темне). Протилежним дуалізму філософським вченням можна вважати монізм.

ДУМИ – жанр суто українського речитативного народного героїчного ліро-епосу, який виконували мандрівні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники. У структурі думи більш чи менш виражені три частини: заспів, основна розповідь, закінчення. Домінантний елемент думи – словесний, а не музичний, і формується він до певної міри імпровізаційно. Слово «дума» часто зустрічається у давньоукраїнських рукописних джерелах на означення думки, мислення. Згодом слово набуло іншого змісту, і ним почали визначати жанр епічного поетичного твору, епічної пісні героїчного плану. Значні заслуги в збиранні дум та їх дослідженні мали також І. Срезневський, М. Костомаров, П. Сперанський, Ф. Колесса, Українка Леся, М. Грінченко, К. Квітка та ін. Образи й стиль думи мали розвиток у літературних творах Т. Шевченка, П. Куліша, М. Старицького, М. Рильського, П. Тичини, А. Малишка, П. Загребельного; в образотворчому мистецтві – у полотнах О. Сластіона, І. Їжакевича, М. Дерегуса, М. Самокиша; у музиці – у творчості А. Веделя, М. Лисенка, Г. Хоткевича, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, М. Скорика, Л. Дичко та ін.

ДУХ – ідеальний первень (принцип) на противагу природі як матеріальному первню. В людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і дух – настанова на всезагальне – моральні, релігійні і правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини. У вузькому смислі збігається з поняттям «мислення».

ДУХИ – група міфологічних персонажів, котрі нібито постійно взаємодіють з людиною у різноманітних видах її діяльності

ДУХОВЕНСТВО – служителі культу, які вважаються посередниками між богом та людьми, здійснюють культові дії, виконуючи також роль проповідників віровчення даної релігії.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА (духовне виробництво) – один із трьох складників у поширеному поділі культури на матеріальну, соціальну та духовну. До сфери духовної культури тією чи іншою мірою належать такі галузі, як релігія, мистецтво, філософія, наука, мораль, право, політика.

ДУХОВНА КОНСОЛІДАЦІЯ (лат. *consolidatio* – зміцнення, об'єднання) – об'єднання, згуртованість людей, що ґрунтується на духовній основі.

ДУХОВНІСТЬ – внутрішнє психічне життя людини, її моральний світ. Національна свідомість і національна культура – неодмінні ознаки духовності народу. Відстороненість від низьких, суто чуттєвих інтересів, прагнення до внутрішньої досконалості, висоти духу.

Е

ЕВОЛЮЦІОНІЗМ – напрям у соціокультурній антропології, етнології та етнографії; теорія розвитку людства від простих форм соціальних організацій первісних колективів до сучасних складних суспільних організмів, від примітивних матеріально-культурних засад усього спектра життєзабезпечення до цілісних соціальних, матеріальних, духовних систем. В українській історичній науці прихильником еволюціонізму був Іван Франко, який виклав свої ідеї у працях «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881 р.) та «Що таке поступ?» (1903 р.).

ЕДУАРДС, Борис Васильович (1860–1924) – український і російський скульптор, один із засновників Товариства південноросійських художників (жанрові композиції «Катерина», «Неждані вісті», скульптури «Шурка», «Христос і грішниця», «Втіха», «Ерот і Психея», пам'ятники Віктору Григоровичу (Єлисаветград), Миколі Гоголю (Харків), Ернсту Андрієвському (Одеса), Олександрову Суворову (Ізмаїл) та ін.).

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (від лат. *exsistentia* – існування, буття) – один з провідних напрямів філософії та інтелектуальної культури ХХ століття, розквіт якого припадає на середину ХХ століття: 1) у філософії – ідеалістична течія, представники якої заперечують об'єктивність буття, сенс суспільної діяльності; реальним вважається лише існування людини та її переживань; 2) в літературі – течія модернізму. Характерні риси: суб'єктивізм, індивідуалізм, песимізм, заперечення будь-якого насильства. В українській культурі тенденція екзистенціалізму не мала послідовних прихильників філософського вишколу. Є лише підстави для тлумачень в контексті екзистенціалізму у творах В. Підмогильного (людська екзистенція як особисте самотворення),

В. Винниченка (приватність у житті й свобода вибору), Ю. Косача (парадокси екзистенційного «антеїзму»), І. Костецького (проблема плину часу й себешукання).

ЕКЛЕКТИКА, еклектизм (від грец. *ἐκλεκτός* – обраний, відбірний; від грец. *ἐκλέγω* – обираю, відбираю, вибираю) – змішання та безмежне поєднання різноманітних, різнорідних і несумісних понять (ідей, елементів, поглядів, теорій) під приводом подолання в них протилежностей і створення різнопланового та неординарного в системі єдиного цілого. Може означати брак чогось «свого», «оригінального», просте запозичення «чужого», сліпе копіювання та наслідування. Напрям в античній філософії II століття до нашої ери, для якого характерними були поєднання різних філософських систем і схильність до стирання відмінностей між ученнями та школами. У другій половині XIX – на початку XX століття *еклектика* стала принципом, що домінував у *мистецтві* й спрямовував творчі пошуки митців тієї доби. Сміливе поєднання усіх без винятку стилів попередніх епох було характерним і для образотворчого мистецтва (зокрема, архітектури) України близько ста років тому. Така ситуація виникла внаслідок бурхливого розвитку й модернізації будівельних матеріалів, принципів будівництва і водночас затримки у створенні нового стилю в архітектурі, який відповідав би вимогам часу. В економічному, політичному й соціальному житті Європи відбувалися кардинальні зміни, і мистецтво яскраво відобразило цей переломний момент, коли людство стояло на порозі нової доби в історії, прагнучи зробити сміливі кроки уперед і водночас боючись розлучатися з минулим (творчість архітекторів О. М. Бекетова, Л. Л. Влодека, В. О. Шретера та ін.)

ЕКОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ – система ціннісних орієнтацій культури, що базується на ставленні до природного середовища як до унікального макрокосму.

ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА – сукупність елементів і феноменів культури, що забезпечують функціонування економічного життя суспільства.

ЕКСЛІБРИС (від лат. *ex libris* – з книг) – книжковий знак із зазначенням імені власника книги або назви бібліотеки чи книгозбірної установи; наклеюється на книгу, звичайно – на звороті обкладинки. З часу його появи в Німеччині екслібрис швидко став одним із жанрів малої графіки у різних техніках. У ХХ – на початку ХХІ століття втратив прикладне значення і еволюціонував у витвір мистецтва і об'єкт колекціонування (відомі колекції П. Амбура, К. Болсуновського, Б. Вілінбахова, І. Крип'якевича, Л. Куріса, С. Сильванського, С. Фортинського та ін.). Розвиток *екслібрису* призвів до створення у багатьох країнах товариств колекціонерів книжкового знака, які ведуть художньо-просвітницьку та видавничу діяльність. З 1994 року Україна є членом Міжнародної асоціації товариств екслібрисистів FISAE (існує з 1966 р.).

ЕКСПЛІКАЦІЯ (лат. *explicatio*, від *explico* – пояснюю, розгортаю) – метод розкриття суті та значення предмету. Використовується в аналітичній філософії та літературній критиці. У музейній справі – тексти, які розміщуються при вході в музейні та виставкові зали, які вміщують стислу інформацію про твори мистецтва, принципи експозиції тощо.

ЕКСПОЗИЦІЯ (від лат. *expositio* – виклад, показ) – систематизоване розміщення експонатів (творів мистецтв, пам'яток матеріальної культури, історичних документів тощо) у виставкових та музейних приміщеннях.

ЕКСПРЕСІОНІЗМ (від фр. *expression* – виразність, вираження) – напрям, що розвинувся в європейському мистецтві та літературі у перші десятиліття ХХ століття. як заперечення позитивістських тенденцій реалізму, натуралізму та імпресіонізму, як критичне осмислення досвіду романтиків і символістів. Склався, насамперед, у художній практиці, аж

потім став предметом науки і породив дискусії щодо назви й програми. Принципи експресіонізму, що найорганічніше виявилися в культурі Німеччини й Австрії, по-різному втілювалися в кіно, літературі, музиці, образотворчому мистецтві, театрі. В українському кіно окремі мав прояв у творчості О. Довженка, С. Параджанова, Л. Осики; в літературі – у новелістиці В. Стефаника, віршах Т. Осьмачки, прозі М. Хвильового, А. Головка, В. Підмогильного, ранніх поезіях М. Бажана; в музиці – у творах Л. Грабовського, В. Губи, В. Загорцева, Ю. Козаренка та ін.

ЕКСПРЕСІЯ (від. лат. *expression* – вираження) – 1) сила вираження, вияву яких-небудь почуттів, переживань і т. ін.; 2) підкреслене виявлення почуттів, переживань; виразність; 3) інтенсивна виразність тексту, що створюється фонетичними, лексичними, граматичними, стилістичними засобами мови; 4) в образотворчому мистецтві застосовується щодо натури або художнього твору для позначення виразності, сили прояву почуттів та емоцій у разі впливу твору мистецтва або окремих його елементів на глядача

ЕЛІТАРНА КУЛЬТУРА – культура, зорієнтована на потреби певної – елітарної, вищої в тому чи іншому відношенні – частини суспільства. Художня творчість духовного авангарду суспільства, нації, розрахована на витончене естетичне сприйняття.

ЕЛЛАН-БЛАКИТНИЙ, Василь (Василь Михайлович Елланський; 1894–1925) – український письменник та політичний діяч, організатор спілки пролетарських письменників «Гарт» (збірка віршів «Удари молота і серця», збірки сатиричних віршів «Державний розум», «Нотатки олівцем», новели «Лист без адреси», «Наші дні» та ін.).

ЕМАЛЬ (від франц. *email*, від *smeltan* – плавити) – художня техніка для прикрашення ювелірних виробів. Існує холодна техніка емалі (без випалу) та гаряча, за якою пофарбовану

окисами пастозну масу наносять на поверхню й випалюють, у результаті чого з'являється склоподібний кольоровий шар.

ЕМПАТІЯ (від англ. *empathy* – співчуття) – вміння входити у психологічний стан іншої особи, здатність поставити себе на місце іншого.

ЕМПІРИЗМ (від грец. *ἐμπειρία* – досвід) – напрям у теорії пізнання, у якому джерелом знання вважається чуттєвий досвід. Емпіризм має багато спільного із сенсуалізмом і протистоїть раціоналізму.

ЕНКАУСТИКА (грец. *εγκαυτική*) – живопис, що виконаний гарячим способом, розплавленими фарбами.

ЕСКІЗ (від франц. *esquisse*) – малюнок або живописний начерк, зроблений нашвидкоруч, тільки щоб «схопити» в основних рисах образотворчу ідею або початкову думку, який передує остаточному варіанту.

ЕНТРОПІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНА – процес зниження рівня системно-ієрархічної структурованості, складності і поліфункціональності культурного комплексу будь-якої спільноти в цілому або окремих підсистем цього комплексу, тобто повна або часткова деградація даної локальної культури як системи.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ (від лат. *encyclopaedia*, від дав.-грец. *ἐγκύκλιος παιδεία* – коло наук, дав.-грец. *κύκλος* – коло і дав.-грец. *παιδεία* – навчання, наука) – сукупність наукових знань з широкого кола питань. У широкому розумінні – збірка наукових відомостей і довідок на різні теми, призначена для широкого кола читачів.

ЕПІГОНИ – 1) наступники діадохів-полководців Олександра Македонського; 2) мало оригінальні наслідувачі якогось суспільно-політичного, літературного чи художнього напрямку.

ЕПІСТОЛЯРНА ЛІТЕРАТУРА, епістолярій – художні твори різних жанрів, написані у вигляді листування персонажів

між собою або у яких форму листа чи послання використовують як творчий прийом, а також публіцистичні, політичні та приватні листи видатних історичних і громадських діячів. Жодні спогади сучасників, жоден музей не здатний так відтворити атмосферу, в якій жив і працював письменник, як це може зробити його листування. Епістолярій митця, цей замаскований «внутрішній діалог автора із власною совістю», надзвичайно багато дає не лише для достовір. уявлення про перипетії особистого життя письменника, а й поглиблює знання читача про епоху, про поступ художньої думки, про взаємини між літературою й громадськими діячами.

ЕПОС (грец. *ἔπος* – слово, оповідання) – різновид літературного (поряд з лірикою і драмою) роду, що оповідає про події, які нібито відбувалися у минулому (немов здійснювалися насправді і згадуються оповідачем). Охоплює буття в його пластичній об'ємності, просторово-часовій довжині і подійовій насиченості (сюжетність). Виникає у фольклорі (казка, епопея, історико-героїчні пісні, билина). До XVIII століття епос був головним жанром літератури. З XVIII століття головним жанром стає роман. Залежно від тривалості зображуваного часу, охоплення подій, які розкривають людські характери, розрізняють великі (епопея, роман), середні (повість) та малі (новела, оповідання) епічні жанри. Сюжети запозичаються переважно із сучасності, образи індивідуалізуються, мова відбиває різко диференційовану багатомовну суспільну свідомість, форма прозаїчна.

ЕРИСТИКА (від грец. *eristikē* – спір) – мистецтво дискутувати, тобто знаходити істину в межах певного ступеня згоди між опонентами щодо дискутованої тези.

ЕСКАПІЗМ (від англ. *escape* – відхід від дійсності, втеча, порятунок) – риса масової культури, яка полягає в орієнтації

споживача культури на втечу у світ фантазій, ілюзорний світ відео, гри.

ЕСКІЗ – малюнок або живописний начерк, зроблений нашвидкоруч, тільки щоб «схопити» в основних рисах образотворчу ідею або початкову думку; який передує остаточному варіанту.

ЕСТЕТИКА (від грец. *αἶσθησις* – чуттєвий) – наука про загальні закономірності художнього освоєння дійсності людиною, про сутність і форми перетворення життя за законами краси, про природу мистецтва і його роль у розвитку суспільства. Об'єктом дослідження естетики є творча діяльність людини, її чуттєве відношення до дійсності і мистецтво як вища форма цих відношень. Зародилася близько 2,5 тис. років тому.

ЕСТРАДА (від франц. *estrade* – поміст) – 1) підмосток для виступу перед публікою; 2) музично-драматичне мистецтво, пов'язане з виконанням невеликих творів; мистецтво малих форм.

ЕТИКА (від грец. *ἠθικόν*, – звичка, звичай) – одна з найдавніших теоретичних дисциплін, об'єктом вивчення якої є мораль. Філософське вчення про мораль, походження і природу моральних норм, спосіб їх функціонування в суспільстві; теорія моралі. Наприкінці XX століття особливого значення набуває етика ненасильства та етичні аспекти розв'язання глобальних проблем людства.

ЕТИКЕТ – зведення правил, що регулюють зовнішні форми поведінки людей і забезпечують чемність їхніх взаємовідносин.

ЕТНІЧНА ГРУПА – частина суспільства, члени якої усвідомлюють себе (або вважають, на думку інших) носіями загальної культури.

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ – усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти, ідентифікації з

іншими членами етносу внаслідок єдності історичної пам'яті, тотожності культурних архетипів тощо.

ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА – культура людей, пов'язаних між собою спільністю історичного походження і території проживання.

ЕТНОГРАФІЗМ – відображення в мистецтві і літературі національного традиційного побуту (життя, господарство, ремесла, одяг, їжа, родинне життя тощо), звичаїв, обрядів. Етнографізм – органічний складник національного в мистецтві.

ЕТНОГРАФІЯ (від грец. *ἔθνος* – народ та *γράφω* – пишу, описую) – наука, що вивчає культурні (зокрема побутові) особливості народів світу, проблеми їх походження, розселення та культурно-історичних взаємовідносин.

ЕТНОГЕНЕЗ – сукупність соціально-історичних, духовно-культурних процесів та природних чинників, що зумовлюють виникнення, становлення і розвиток етносу. В широкому розумінні є процесом істор. походження та буття етнічних груп, пов'язаний з розвитком виду *Homo sapiens*. Проблеми етногенезу – одні з найскладніших у сучасній науці. Це спричинено тим, що етнічна історія народів обумовлена взаємодією антропологічних, лінгвістичних, демографічних, господарсько-культурних, психологічних та інших чинників.

ЕТНОЛІНГВІСТИКА (антропологічна лінгвістика, лінгвістична антропологія та ін) – наука, що займається дослідженням зв'язків між мовними та культурними явищами.

ЕТНОЛОГІЯ (від грец. *ἔθνος* – народ і *λόγος* – поняття, вчення, букв. народознавство) – наука про народи й культури світу, їхню взаємодію та систему етнічності (наявність кількох народознавчих дисциплін у різних країнах, які з певною мірою умовності можна назвати дисциплінами-двійниками, – *етнографії, культурної антропології* та ін. – зумовлена історичними особливостями формування науки, теоретико-

методологічними розбіжностями її національних шкіл, різним окресленням предметної сфери цієї науки тощо).

ЕТНОС (від грец. *ἔθνος* – плем'я, народ) – історично сформована стійка єдність, культурно-духовна спільність людей, споріднених походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, єдністю психічного самовідчуття, а за певних умов – і державним утворенням. Загальна назва національних утворень: нації, народності, національності тощо

ЕТНОЦЕНТРИЗМ (від грец. *ἔθνος* – група, плем'я і лат. *centrum* – центр) – властивість етнічної самосвідомості сприймати й оцінювати різноманітні життєві явища і процеси крізь призму культурних традицій і цінностей власної етнічної групи. Етноцентризм виявляється у визнанні переваги своєї етнічної культури по відношенню до інших культур. Етноцентризмом прийнято позначати то нормальне світосприйняття будь-якого етносу, коли цінності, традиції, встановлення того чи іншого етносу здаються для його представників єдино істинними і вірними.

ЕТОС (від грец. *ἦθος* – звичай, вдача, характер) – узагальнена характеристика культури даної соціальної спільності, що виражається в системі панівних цінностей і норм поведінки.

ЕТЮД (від франц. *étude* – вивчення, робота, студія) – 1) твір образотворчого мистецтва допоміжного характеру, виконаний з натури за допомогою живописних, графічних або пластичних матеріалів з метою її вивчення в процесі роботи над картиною, скульптурою і т. ін. 2) невеликий музичний твір віртуозного характеру, який використовують для вдосконалення музичних навичок; 3) невелика одноактна п'єса, події якої мають драматичний характер; п'єса навчального характеру, в якій застосовується певний технічний прийом гри.

Є

ЄВАНГЕЛІЄ (від грец. εὐαγγέλιον – блага вість) – 1) радісна для всіх християн звістка про настання у майбутньому Царства Божого і спасіння людства від гріха й смерті, проголошена Ісусом Христом і християнськими апостолами; 2) ранньохристиянський твір, що оповідає про боговтілення, земне життя, смерть і воскресіння Ісуса Христа та розкриває зміст його вчення. Авторство приписують або учням Ісуса – апостолам, або ж їхнім найближчим послідовникам. Нині відомо понад 30 Євангелій. Окрім чотирьох, які увійшли у 2-й половині IV століття в канонічний текст Нового Завіту, – від Матвія, від Марка, від Луки, від Івана (написані орієнтовно у 2-й половині I століття) – були ще апокрифічні – від Петра, Іуди, Андрія, Томи та ін. (написані у II столітті і пізніше).

ЄВРОПЕЙСЬКА КУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ – особлива спільність витоків, доль і спадщина, яка призвела до формування культурно-історичної спільності з єдиним культурно-генетичним кодом, з характерним самовідчуттям і самосвідомістю європейців.

ЄРЕСІ (від грецьк. *αἵρεσις* – вибір, переконання, секта) – релігійні вчення, що відступають від офіційної церковної доктрини в питаннях догматики і культу.

Ж

ЖАНР (від фр. *genre* – рід, вид) – підрозділ кожного виду мистецтва, зумовлений різноманітністю конкретних можливостей художнього осягнення дійсності, що диференціюються за різними класифікаційними ознаками (тематичними, структурними, функціональними тощо).

ЖАНР АНІМАЛІСТИЧНИЙ (від лат. *animal* – тварина) – зображення тварин у живописі, скульптурі, графіці. У світовому мистецтві анімалістичний жанр з'явився з часів палеоліту й розвивається до наших днів. У професійному українському мистецтві XIX – початку XX століття анімалістичний жанр посів особливе місце. У творах Т. Шевченка зображення тварини часто мають закінчену анімалістичну композицію (офорт «Видубицький монастир у Києві» з серії «Живописна Україна»). Анімалістичний жанр виявляється також і в роботах С. Світославського («Воли на пашні», 1891 р.), С. Васильківського («Козача левада», 1893 р.), К. Костанді («Гуси», 1895 р.). Реалізмом позначено зображення тварин у станкових творах Л. Позена. Романтичні тенденції в українському анімалістичному жанрі виразно простежуються в монументальній пластиці модерну (скульптурне оформлення будинку архітектора В. Городецького, 1902–1903 рр.; фігури левів перед будинком Національного художнього музею України, 1897–1900 рр.; обидва – у м. Києві, скульптор Е. Саля). Становлення анімалістичного жанру в графіці XX століття пов'язано з творчістю Г. Нарбути (малюнки «Української абетки», 1917 р.). Глибокий зв'язок із образною побудовою народної картини притаманний анімалістичним композиціям Т. Бойчука, графічний лаконізм – творам О. Павленко, К. Гвоздика, С. Конончука. Традиції анімалістичного жанру продовжили В. Аверін, В. Литвиненко,

Г. Глікман, Ю. Рубан, Я. Ражба, В. Клоков, О. Рапай-Маркиш, С. Кошелев та ін.

ЖАНР БАТАЛЬНИЙ (від. франц. *bataille* – битва) – жанр образотворчого мистецтва, сформований в XV–XVI століттях, присвячений темі війни та військового життя, головне місце в якому займають сцени битв та воєнних походів (твори С. Васильківського, Л. Мучника, М. Самокиша, Г. Світлицького, А. Серебрякова).

ЖАНР ІСТОРИЧНИЙ – один з основних жанрів образотворчого мистецтва, присвячений зображенню історичних подій минулого й сучасності, соціально значущих явищ в історії народу, а також діяльності історичних осіб. Твори можуть бути представлені в різних видах і техніках образотворчого мистецтва (меншою мірою в орнаментах). Переплітається з батальним жанром, сакральним мистецтвом, пейзажем, портретом, міфологічним і побутовим жанрами. У мистецтві Київської Русі це переважно сцени з церковної історії – життя Ісуса Христа, Богородиці, апостолів, окремих святих. Зразками історичного жанру є картини «Похорон кошового» (1900 р.) О. Мурашка, «Гість із Запоріжжя» (1901 р.) Ф. Красицького, «В'їзд Б. Хмельницького до Києва» (1912 р.) М. Івасюка, малюнки «Смерть Б. Хмельницького» (1837 р.), «Козацький бенкет» (1838 р.), офорт «Дари в Чигирині 1649 року» (1844 р.) Т. Шевченка, картина «Запорожець» (1932 р.) А. Манастирського, цикл «Хмельниччина» (1945 р.), «Переяславська рада» (1954 р.), триптих «Дума про козака Голоту» (1960 р.) М. Дерегуса, серії офортів «Визвольна війна українського народу проти польської шляхти 1648–1654 рр.» (1954 р.) та «Народні герої України» (1962 р.) О. Данченка, картини «Бій крейсера “Варяг” і канонерного човна “Коресць” з японською ескадрою» (1952 р.) М. Степанова, «Чорноморці» (1947 р.) В. Пузиркова, «Б. Хмельницький залишає в заставу кримському ханові свого сина Тимоша» (1954 р.)

І.-В. Задорожного, «Рідна земля (На привалі)» (1957 р.) А. Константинопольського та ін.

ЖАНР ПОБУТОВИЙ – жанр образотворчого мистецтва, присвячений зображенню повсякденного приватного і громадського життя (роботи: «Остання весна», «Кочегар», «Циганка» М. Ярошенка, «Дружина художника», «Італія. Неополітанська ніч» М. Врубеля, «Праля», «Селянська родина», «Парижанки» О. Мурашка, «Шукач золота», «Рибалка у вихідний день» В. Арнаутова, «Мати біля печі», «Біля річки» А. Горської та ін.).

ЖИВОПИС – вид образотворчого мистецтва, твори якого створюються за допомогою фарб, що наносяться на будь-яку тверду поверхню. У живописних художніх творах використовують колір і малюнок, світлотінь, виразність мазків, фактури, композиції, що дозволяє відтворювати на площині різнобарвне багатство світу, об'ємність предметів, їх якісну, матеріальну своєрідність, просторову глибину й світло-повітряне середовище; вид образотворчого мистецтва, спрямований на передачу зорових образів за допомогою фарб, нанесених на будь-яку поверхню (полотно, папір, поверхня стіни, посуд тощо).

ЖИВОПИС ВОСКОВИЙ – техніка живопису, при якій віск є зв'язуючою речовиною. Виконується розплавленими чи розчиненими в олії фарбами.

ЖИВОПИС ЖАНРОВИЙ – живописні твори, на яких відтворюються сцени повсякденного життя чи епізоди анекдотичного змісту, відзначені жвавістю й великою кількістю подробиць.

ЖИТІЯ – життєписи людей, яких церква прирівнювала до лику святих, удостоювала церковного шанування і поминання. Складання житія було неодмінною умовою канонізації, тобто визнання святості.

ЖОВНІРСЬКІ ПІСНІ – народні пісні суспільно-побутового циклу про вояцьке життя примусово рекрутованих українців до царського війська. Слово «жовнір» прийшло в Україну через Польщу із середньовічної Європи, де наймані вояки за службу отримували плату – «жолд». Зміст реалістичний, їх головні мотиви: примусова присяга (“А в неділю пораненько”), плач матері (“Та поза садом-виноградом доріжка лежала”), родини, молодії дружини з діточками, розпука новобранця від розлуки з рідною стороною, туга за рідним домом (“Понад чорне море літали ворони”), важке життя в казармі, писання листів, участь у битвах, смерть на чужині (“Чорна рілля заорна, а гей, гей!”) та ін. Є й любовні мотиви: смерть дівчини з жалю за милим (“Ой ци будеш, моя мила, та за мною тужити”), прохання вояка про відпустку, його спізнєння до казарми тощо.

ЖРЕЦЬ – особа, що займається відправленням релігійних обрядів у язичників. Жрець здійснював жертвопринесєння божєству, стежив за вшануванням богів, доглядав за їх статуями і священними тваринами. жреці звільнялися від будь-яких податків.

ЖУРНАЛІСТИКА – 1) соціальний інститут, створений з метою забезпечення всебічного й об'єктивного інформування всіх суб'єктів суспільного життя про соціальну дійсність, що необхідне для оптимального функціонування всіх інших соціальних інститутів і суспільства в цілому як саморегульованої системи; 2) система художніх, культурологічних, історичних, соціологічних та ін. дисциплін, що охоплює повний цикл створення і управління практичною журналістикою в суспільстві, її впливу на зміни суспільних процесів.

ЗАБОЛОТНИЙ, Данило Кирилович (1866–1929) – український мікробіолог і епідеміолог, дійсний член Академії Наук Союзу РСР, президент Всеукраїнської Академії Наук.

ЗАГАДКИ – жанр фольклору, короткі твори, основа змісту яких – дотепне метафоричне запитання, що передбачає відповідь на нього. Збирання та видання загадок почалося у першій половині XIX століття. Загадка не тільки вплинула на творчість окремих українських поетів, які написали відповідні авторські твори (Л. Глібов, Ю. Федькович, І. Франко, С. Васильченко), вона складає основу поетичних тропів – метафори, метонімії, оксиморону і т. п., що засвідчує лірика П. Тичини, Б.-І. Антонича, В. Голобородька, І. Калинця, Віри Вовк, М. Воробйова, М. Григоріва та ін. Яскравий приклад загадки із поетичної спадщини В. Свідзинського, де вона набула високої художньої культури.

ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ, Павло Архипович (1924–2009) – український письменник, Герой України (збірки оповідань «Учитель», «Новели морського узбережжя», повісті «Марево», «Долина довгих снів», романи «Диво», «Левине серце», «Свпраксія» та ін.).

ЗАДУМ – складене у творчій уяві художника конкретне й цілісне уявлення про основні риси змісту й форми художнього твору до початку практичної роботи над ним.

ЗАМОВЛЯННЯ – жанр фольклору, словесна формула, яка супроводжує обряди та ритуали і начебто має магічну силу та здатність впливати на оточуючий світ, людей та духів з метою отримання певної користі. Усталені вислови, речитативні, переважно віршовані тиради, що супроводжують магічні дії, рухи їх виконавців – знахарів, ворожбитів, шептух тощо і виражають їх бажання вплинути на природу, на людину і її стосунки з оточенням у відповідному напрямку (доброму чи злому). Українські народні

замовляння. записували й досліджували М. Комаров, М. Сумцов, О. Малинка, Я. Новицький, В. Милорадович.

ЗАНЬКОВЕЦЬКА, Марія Костянтинівна (1854–1934) – видатна українська театральна актриса, народна артистка Української РСР.

ЗАСТАВКА – орнаментальна або сюжетна композиція, що виділяє і прикрашає початок розділу книги. Зазвичай це невеликий за розміром малюнок.

ЗАХІД І СХІД – умовна смислова конструкція, що вироблена культурологічною думкою людства для початкової типології світової культури. Захід і Схід – парна категорія, у якій відображено дихотомію поляризованого цілого всесвітньої культури і протилежні моделі культурної ідентичності.

ЗБАНАЦЬКИЙ, Юрій (Григорій) Оліферович (1914–1994) – український письменник, кінодраматург, Герой Радянського Союзу (збірки оповідань «На все життя», «Над Дісною», «В дорозі», повісті «Лісова красуня», «Між добрими людьми», «Морська чайка», романи «Малиновий дзвін», «Хвилі» та ін.).

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО – система санкціонованих державою правових звичаїв, які є джерелом права у певній державі, місцевості або для певної етнічної чи соціальної групи. Утворюється шляхом постійного дотримання упродовж тривалого періоду звичаїв нормативного характеру, відображає правову культуру і правову свідомість народу.

ЗВИЧАЇ – стереотипи поведінки, яких дотримується спільність людей, групи соціальні за певних обставин і які зберігаються в незмінному вигляді протягом тривалого історичного періоду, передаючись із покоління в покоління.

ЗМІСТ І ФОРМА – філософські категорії, що виражають взаємозв'язок двох сторін природної й соціальної реальності. Зміст – те, що підлягає «формуванню», це – елементи (складові) певної системи, форма – структура, принципи організації

змісту. В процесі пізнання ми формалізуємо зміст (переводимо його в графіки, формули). Це – формалізація. І, навпаки, надаємо певного конкретного значення формалізованим системам. Це – інтерпретація.

ЗМІСТ ХУДОЖНІЙ – особливості життєвого матеріалу, який покладено в основу мистецького твору, та характер його ідейно-естетичного осмислення.

ЗНАК – матеріальний об'єкт (артефакт), який у комунікативному або трансляційному процесі являє собою аналог іншого об'єкта (предмета, властивості, явища, поняття, дії), заміщує його.

ЗНАКОВА СИСТЕМА – сукупність знаків, що володіє внутрішньою структурою, явними (формалізованими) або неявними правилами освіти, осмислення та використання її елементів і служить для здійснення комунікативних і трансляційних процесів.

ЗНАННЯ – 1) осягнення дійсності людиною; об'єктивується знаковими засобами мови; 2) сукупність відомостей, знань в якій-небудь галузі.

ЗОЛОТЕ СІЧІННЯ (“правило золотого ділення”) – геометричне, математичне відношення пропорцій, при котрому ціле так відноситься до своєї більшої частини, як більша частина до меншої. Усяке тіло, річ, геометрична фігура, відношення частин котрих відповідає такому діленню, вирізняються суворою пропорційністю, справляють найприємніше візуальне враження. Формулюючи правило “золотого січіння” в якості непохитного закону архітектури, скульптури і живопису, багато хто з теоретиків і художників епохи Відродження намагався віднайти ідеальну (абсолютну) геометричну підвалину мистецтва.

ЗОЛОТІ ВОРОТА – головна урочиста брама древнього Києва, визначна пам'ятка архітектури часів Київської Русі. Споруджено у 1037 році за доби Ярослава Мудрого. Назва походить від позолоченого купола надбрамної церкви.

ІДЕАЛ (від грецьк. *idea* – образ, ідея) – уявлення про найвищу досконалість, яка як взірець, норма і найвища мета визначає певний спосіб і характер дії людини.

ІДЕАЛІЗАЦІЯ – абстрагування від реальних властивостей предметів і явищ і наділення їх не належними їм ознаками досконалості.

ІДЕНТИЧНІСТЬ (від лат. *identifico* – ототожнювання) – усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної групи, свого статусу і ролі.

ІДЕНТИЧНИЙ (від лат. *identicus* – тотожний) – однаковий, тотожний

ІДЕНТИФІКАЦІЯ – ототожнення людиною самої себе з іншими людьми на основі встановлення спільних цінностей, емоційних переживань, структури і спрямованості внутрішнього світу.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЕТНІЧНА – результат усвідомлення етнічної належності, ототожнення індивідом себе з представниками свого етносу та відокремлення від інших етносів, а також глибоко особистісно значуще переживання своєї етнічної належності.

ІДЕОГРАФІЯ – спосіб письма ідеограмами, при якому письмові знаки виражають певні слова-поняття.

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ – прагнення поставити культуру на службу певним соціальним групам, класам та іншим спільнотам.

ІДЕОЛОГІЯ – сукупність суспільних ідей, поглядів нації, класу, що відбивають та оцінюють соціальну дійсність з точки зору інтересів певних угруповань на їх місце у світі, на хід історії і т. ін. Ідеологія подібна світській релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

ІДЕЯ (дав.- грец. *εἶδος*, грец. *ιδέα* – початок, принцип) – продукт людської думки, форма відображення дійсності; ідея відрізняється від інших форм мислення тим, що в ній не тільки відображено об'єкт вивчення, але й наявне усвідомлення мети, перспективи пізнання і практичного перетворення дійсності.

ІДИЛІЯ (грец. *εἰδύλλιον* – замальовка, поетичний твір) – дна з основних форм буколіки, невеликий, переважно віршовий твір, у якому поетизується сільське життя. В українській поезії першим до цього жанру звернувся Л. Боровиковський («Подражаніє Горацию»).

ІДОЛ – в язичницьких релігіях – об'єкт культу, предмет, що уособлює божество, зображує його або сам є об'єктом поклоніння.

ІЗБОРНИКИ – архаїчні рукописні хрестоматії, книги, що містили різні вислови, матеріали, уривки із богословських та інших творів. Поширювалися на землях Київської Русі. Найдавніша така пам'ятка – «Ізборник 1073 року», переписаний для київського князя Святослава з болгарського оригіналу, складеного на початку X століття, має понад 380 статей, що належать 25 авторам.

ІЄРАРХІЯ (від грец. *ἱεράρχία*, від *ἱερος* – священний, *τα ἀρχή* – влада) – принцип структурної організації складних багаторівневих систем, що полягає в розташуванні частин або елементів цілого в порядку – від вищого до нижчого.

ІЄРАТИЗМ (від грец. *hieratikos* – культовий, священний) – обумовлені релігійно-канонічні вимоги урочистої застиглості, абстрактності композиції, трактування людських фігур і облич (ієратичне трактування припускає, наприклад, зображення людей в суворо фронтальних позах, із нерухомим поглядом тощо). Притаманний мистецтву стародавнього світу та середньовіччя

ІЄРОГЛІФИ (від грец. *ἱερός* – священний, і *γλῶφῆ* – знак, риска, різблене письмо) – система ідеографічного письма стародавніх єгиптян та інших східних народів.

ІКОНОГРАФІЯ (від грец. *εἰκὼν* – зображення, образ і *grapho* – пишу, малюю) – 1) в образотворчому мистецтві сувора канонічна система зображення біблійних персонажів та сюжетних сцен; 2) специфічна галузь спеціальних історичних дисциплін, пов'язана з мистецтвом і займається описом і вивченням різних видів візуальних джерел.

ІКОНОПИС – християнський станковий сакральний живопис. В Київській Русі ікони малювали переважно в стилі візантинізму, а в наступні століття малювали в рамках українських варіантів готики, ренесансу, бароко, рококо, класицизму.

ІКОНОСТАТ – перегородка з рядами (чинами) ікон, що відокремлює вівтар від основної частини православного храму.

ІМПРЕСІОНІЗМ (від франц. *Impression* – враження) – течія у мистецтві та літературі другої половини ХІХ – першої чверті ХХ століття, виник та розвився у Франції. Його суть – у переданні зовнішнього враження світла, тіні, рефлексів на поверхні предметів роздільними мазками чистих фарб, що візуально розчиняло форму у навколишньому світлоповітряному середовищі. У 1880–90-х роках пошуки в системі імпресіоністського письма вплинули на художників України (О. Мурашко, М. Кузнецов, П. Леченко та ін.). Українські митці зверталися до німецького та австрійського варіантів імпресіонізму. Серед них С. Дембицький («Захід слнця», 1895 р.), О. Кульчицька («Єва», 1911 р.), І. Северин («Маки», «Пейзаж із тополями», 1909 р.), В. Яроцький («На веранді», 1908 р.), П. Ковжун («Зима», 1926 р.) та ін. В українській літературі поетика імпресіонізму відбилася у творчості В. Стефаника, М. Коцюбинського, М. Черемшини, частково – О. Кобилянської.

ІНДИВІД, індивідуум (від лат. *individuum* – неподільне, особина) – людина як одинична природна істота, представник виду *Homo sapiens*; поняття підкреслює біологічну сутність людини, її фізичне й матеріальне «Я».

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ – особлива, несхожа на інших, особистість; важливими показниками індивідуальності особистості є: високий ступінь активності; креативність, готовність до творчої самореалізації; наявність здібностей, досвіду, знань, умінь; відкритість до інновацій при вирішенні проблем; індивідуально неповторна система мотивів дій та ціле покладання; креативний характер та темперамент.

ІНІЦІАЦІЯ (лат. *initium* – початок, посвячення) – важливий магічний обряд посвячення, перехід з однієї вікової групи до іншої, що супроводжується різноманітними випробуваннями.

ІНКВІЗИЦІЯ (лат. *inquisitio* – розшук) – судово-слідча установа, створена католицькою церквою у XIII столітті для розслідування єресей; відрізнялася граничною жорстокістю у боротьбі з ворогами церкви.

ІНКУЛЬТУРАЦІЯ – входження в культуру, тобто процес у ході якого індивід засвоює традиційні й характерні для культури, до якої він належить, способи мислення і дій.

ІННОВАЦІЯ культурна (англ. *Innovation* – нововведення) – об'єкти, інститути, норми, цінності тощо, котрі вперше з'являються у культурі даного суспільства в результаті винайдення або запозичення із інших культур.

ІНСТАЛЯЦІЯ (від англ. *installation* – установка, розміщення, монтаж) – просторова композиція, що створюється з побутових предметів, промислових матеріалів, головною метою якої є створення художньо-смыслового простору, який дозволяє актуалізувати смисли та почуття, що недоступні нам у буденності.

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ФОРМ КУЛЬТУРИ – процес створення, закріплення і визнання основних соціальних норм, правил, статусів і ролей культури та приведення їх у систему, що може діяти у напрямку задоволення якоїсь соціальної потреби, а також способів контролю за їх здійсненням.

ІНТЕГРАТИВНА ФУНКЦІЯ КУЛЬТУРИ – здатність об'єднувати людей незалежно від їх світоглядної та ідеологічної орієнтації, національної, вікової, професійної або іншої приналежності у певні соціальні спільноти, а народи – у світову цивілізацію.

ІНТЕГРАЦІЯ І ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ (від лат. *integration* – відновлення; *differentia* – відмінність, розбіжність) – два протилежні моменти розвитку. Інтеграція полягає в поєднанні розрізненого в ціле, а диференціація – розрізнення однорідного, наприклад, спеціалізація органів.

ІНТЕГРАЦІЯ КУЛЬТУРНА – стан внутрішньої цілісності культури та узгодженості між різними її елементами, а також процес, результатом якого є таке взаємоузгодження.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ (від лат. *intelligens* – розумний, досвідчений, мислячий) – 1) суспільна верства освічених людей, які професійно займаються розумовою, інтелектуальною працею; 2) у культурології прошарок людей культури, знаннями й зусиллями яких створюються, розповсюджуються й підтримуються культурні цінності, норми та традиції.

ІНТЕРМЕДІЯ (від лат. *intermedius* – проміжний, розміщений посередині) – невеличка комічна п'єса або сценка, що виконувалася між актами основної драми, переважно незалежна від її змісту. В українській драматургії XVII–XVIII століть, де в основному експлуатувалися старо- та новозавітні сюжети, які не давали можливості адекватно й оперативно реагувати на тодішні суспільно-політичні події, інтермедія віддзеркалювала дійсність, починаючи з 17 століття:

міжнаціональні стосунки, конфесійні проблеми тощо. Збереглося понад 50 інтермедій, зокрема Митрофана Довгалецького, Георгія Кониського та Якуба Гаватовича. Інтермедії лягли в основу української побутової драми, комедії. Вплив інтермедії відчутний у творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Старицького та ін.

ІНТЕРНЕТ – глобальна система комунікації, передачі і зберігання інформації, частини якої логічно взаємопов'язані один з одним за допомогою єдиного адресного простору.

ІНТЕР'ЄР (від лат. *interieur* – внутрішній, ближчий до середини) – внутрішня частина, середина; архітектурно й художньо оздоблена внутрішня частина будинку.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ (від лат. *interpretatio*) – роз'яснення, тлумачення наукових і літературних текстів, творів образотворчого мистецтва, зокрема самостійне творче розкриття смислу художнього твору, виражене в його виконанні (виконавська інтерпретація в музиці) або в словесному судженні (вербальна інтерпретація).

ІНТУЇЦІЯ – безпосереднє пізнання; здатність досягнути сутність предмета. В основі інтуїції – або вроджена здатність (талановитість) або тривалий досвід, що допомагають зрозуміти сутність явища, опускаючи опосередкуючі ланки.

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА (від лат. *Information* – роз'яснення, висловлення) – сукупність норм, правил і стереопитів поведінки та культури, що пов'язані з інформаційним обміном у суспільстві.

ІНФОРМАЦІЙНЕ МИСТЕЦТВО, або **КОНЦЕПТУАЛІЗМ** (від англ. *concept* – поняття, ідея, загальне уявлення) – один із найзначніших напрямів сучасного мистецтва (власне, майже все сучасне мистецтво належить до концептуалізму), інтелектуальний напрям авангарду. Концептуалізм дематеріалізує мистецтво (його ще називають «антимистецтвом»), концентруючи увагу на самому процесі

формування творчої ідеї і репрезентуючи її різноманітними візуальними або аудіовізуальними знаками. А завданням глядача (слухача, читача) є не тільки сенсорне визначення концептуального об'єкта, але насамперед виявлення зв'язку між візуальним образом і вкладеною в нього ідеєю, його смисловим значенням.

ІОНІЧНИЙ ОРДЕР – один із трьох основних архітектурних ордерів. Має струнку колону з базою, стовбуром, пронизаним вертикальними жолобками (каннелюрами); капітель складається з двох великих завитків (волют). Антаблемент іноді без фриза, архітрав – із трьох горизонтальних смуг; фриз часто суцільно покривався рельєфом.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ (від лат. *irrationalis* – нерозумний) – філософське вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), джерелом пізнання – інтуїція почуття. Ірраціональне – таке, що не можна досягнути розумом, виразити через логіку, поняття, у системній упорядкованій формі.

ІРОНІЯ (від грец. *εἰρωνεία* – лукавство, глузування, удавання) – філософсько-естетична категорія, що характеризує процеси заперечення, розбіжності наміру і результату, замислу й об'єктивного смислу. Художній троп, який виражає глузливо-критичне ставлення митця до предмета зображення. Іронія – це насмішка, замаскована зовнішньою благопристойною формою. В Україні теорію іронії розробляли у давніх поетиках (М. Довгалевський, С. Яворський, Л. Горка, Ф. Прокопович та ін.). У літературі XVII–XVIII століть розвинулася також автоіронія (самоіронія); до іронічного інакомовлення охоче вдавався Г. Сковорода. Українські романтики як у теорії, так і в художній практиці тяжіли до заперечної іронії, характерної для романтизму взагалі (А. Метлинський, М. Костомаров). Широкий спектр іронії у творчості Т. Шевченка: від ліричного

суму й жартівливого кепкування до гніву й сарказму («Од молдаванина до фінна / На всіх языках все мовчить, Бо благоденствує!...»). У ХХ столітті іронія суттєво доповнилася «парадоксом», «абсурдом». До неї зверталися у творчості О. Вишня, М. Куліш, М. Хвильовий; наскрізно іронічним є романи Є. Гуцала «Позичений чоловік» (1982 р.) та «Парад планет» (1984 р.); зросла іронічність навіть лірики (Л. Первомайський, Л. Костенко, В. Стус).

ІСЛАМ або **МУСУЛЬМАНСТВО** (араб. – покірність, віддання себе Богові) – одна з трьох світових релігій наряду з християнством і буддизмом. Виник у Західній Аравії у VII столітті, у період переходу арабських народів до класового суспільства. Віровчення ісламу викладене у священній книзі мусульман Корані й склалося з елементів первісних релігій, а також іудаїзма, християнства, зороастризма. В Україні здебільшого мусульманські релігійні організації діють у Південно-Східному регіоні,

ІСТОРИЗМ – принцип пізнання предметів і явищ в їх становленні й розвитку, в органічному зв'язку з умовами, що їх породжують. Історизм означає такий підхід до явищ, що включає в себе дослідження їх виникнення і тенденцій подальшого розвитку, розглядає їх в аспекті як минулого, так і майбутнього.

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН – роман, побудований на історичному сюжеті, який відтворює у художній формі якусь епоху, певний період історії. В історичному романі історична правда поєднується з художньою правдою, історичний факт – з художнім вимислом, справжні історичні особи – з особами вигаданими, вимисел уміщений в межі зображуваної епохи. В українській літературі зразками історичного роману є: «Чорна рада» П. Куліша, «Богдан Хмельницький» М. Старицького, «Наливайко» І. Ле, «Роксолана» П. Загребельного, «Гомоніла

Україна» П. Панча, «Яса» Ю. Мушкетика, «Чорноморці» В. Кучера ін.

ІСТОРИЧНІ ПІСНІ – ліро-епічні фольклорні твори про конкретні чи типові історичні події та процеси, відомих історичних осіб та безіменних героїв, чиє життя і вчинки пов'язані з подіями суспільно-політичного життя, в яких відтворено дух певної історичної епохи.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ – узагальнююча дисципліна, яка розглядає культуру як цілісну систему єдності та взаємодії всіх її галузей.

ІСТОРІОГРАФІЯ (від грец. *ístoría* – розповідь про минуле та грец. *γραφω* – пишу) – 1) наука, що вивчає розвиток історичних знань; 2) історія вивчення будь-якої проблеми. Протягом 1-ї третини ХХ століття у публікаціях Д. Багалія, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Іконникова та ін. окреслено предмет, функції та завдання історіографії як галузі української історичної науки.

К

КАВАЛЕРІДЗЕ, Іван Петрович (1887–1978) – український кінорежисер, драматург, скульптор, художник кіно (кінофільми «Коліївщина», «Прометей», «Олекса Довбуш», «Григорій Сковорода», пам'ятники Т. Шевченко у Полтаві, Г. Сковороді у Києві та ін.).

КАЗКА – один з основних жанрів фольклору, епічний твір, в якому відображено різночасові вірування, погляди та уявлення народу у формі структурованої, хронологічно послідовної, захоплюючої сюжетної оповіді, яка має чітку композиційну будову, яскраво виражену колізію (в основі якої – протиставлення між добром і злом, що завершується перемогою добра). Казки відомі з найдавніших часів у всіх народів світу. Розрізняють казки народні та літературні. Казки створювали зокрема українські письменники ХІХ століття Марко Вовчок, Степан Руданський, Панас Мирний, Олена Пчілка, Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський. У ХХ столітті казки писали Анатолій Дімаров, Анатолій Шиян, Богдан Чалий, Валентин Бичко, Всеволод Нестайко, Дмитро Чередниченко, Іван Нехода, Леонід Первомайський, Лариса Письменнова, Марія Пригара, Михайло Стельмах, Микола Трублаїні, Наталія Забіла, Оксана Іваненко, Платон Воронько, Юрій Збанацький, Юрій Ярмиш та ін.

КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВА ПОЕЗІЯ – найдавніший вид усної поетичної творчості, що виник у дохристиянську добу. Цикли цих фольклорних творів пов'язані з певними періодами року (календарем) – колядки, щедрівки, веснянки, русальні, купальські, петрівчані пісні тощо – або ж з відповідною трудовою діяльністю людини – косарські пісні, обжинкові пісні.

КАЛЬЧЕНКО, Галина Никифорівна (1926–1975) – українська скульпторка, заслужений діяч мистецтв Української РСР, народна художниця УРСР (пам'ятники Семену Гулаку-Артемовському, Лесі Українці, Івану Котляревському, скульптурні портрети тетяни Яблонської, Левка Ревуцького, Миколи Леонтовича, Віктора Косенка та ін.).

КАМЕЯ – зображення на камені або багат шаровому самоцвіті, що досягається рельєфною обробкою світлішого шару при збереженні темного шару як тла (або навпаки).

КАНОН (від грец. κανών – норма, правило) – 1) система правил, норм, що панують у мистецтві в будь-який історичний період або в будь-якому художньому напрямку і закріплюють основні структурні закономірності конкретних видів мистецтва (традиційна, незмінна, яка не підлягає пергляду); 2) в релігії – правило чи догмат із питань віри або виконання релігійних обрядів і т. ін., установлені найвищою церковною владою як закон.

КАНТАТА (італ. *cantata*, від лат. *canto* – співаю) – 1) твір урочистого або лірико-епічного характеру, що складається з декількох закінчених номерів, виконується співаками-солістами, хором у супроводі оркестру і призначений для концертного виконання; 2) вид ліричної поезії – урочистий багаточастинний вірш.

КАПЕЛА – 1) невелика релігійна (католицька) споруда, присвячена комусь зі святих, іноді зведена для поховання; будувалася або сама по собі, або як частина складнішого архітектурного комплексу (палацу, замку, кладовища, церкви); 2) хор співаків, а також змішаний ансамбль із співаків та музикантів.

КАПІТЕЛЬ (від лат. *capitellum* – голівка) – верхня частина колони, стовпа або пілястри. Класична капітель сформувалася згідно з архітектурними ордерами: доричним, утвореним трьома армілами (круглими оперізувальними валами), ехіном та

абаком; іонічним, що складається з астрагала (декоративний елемент), ехіна, декорованого овулями (орнаментальні мотиви у формі яйця), корінфським, утворюваним шийкою колони, калато (елемент у формі кошика), декорованим стилізованим листям, та абаком.

КАРИКАТУРА (від італ. *caricatura*, від *caricare* – перебільшувати) – основна форма образотворчої сатири, зображення, у якому комічний ефект створюється за рахунок перебільшення й загострення характерних рис, у поєднанні реального й фантастичного. Має соціально-критичну спрямованість. Від 2-ї половини XIX століття українські художники-карикатуристи гуртувалися навколо гумористично-сатиричних часописів (В. Вахнянин, Ю. Мороз, С. Томасевич, Т. Копистинський, Ф. Гретц, М. Івасюк). Навколо київських журналів «Шершень», «Хрін», «Забіяка» об'єдналися українські художники-карикатуристи І. Бурячок, Ф. Красицький, О. Сластьон, І. Шульга, В. Різниченко та ін. У 1920–1930-х роках працювали О. Довженко, О. Козюренько, Б. Кратко, Б. Шаповал, П. Ковжун, М. Бутович, П. Холодний, Л. Сенишин. З 1941 року в УРСР видавався сатиричний журнал «Перець». Провідними карикатуристами у повоєнний період були І. Александрович, А. Арутюнянц, А. Базилевич, С. Герасимчук, В. Гливенко та ін.

КАРМА – в буддизмі, джайнізмі та індуїзмі означає закон відплати за моральні вчинки в минулому, який діє при перевтіленні людини після смерті в іншу істоту.

КАРНАВАЛ – універсальний культурний механізм, який є протиположністю ієрархічності середньовічного суспільства. За М. Бахтіним, карнавал виконував не лише функцію релаксації в умовах жорсткої релігійної регламентації, а передусім виявляв інтенцію середньовічної культури до перевертання звичних уявлень про порядок, верх і низ, сакральне й профанне. У

широкому розумінні – народне свято, що супроводжується вуличними маскарадами.

КАРПЕНКО-КАРИЙ, Іван Карпович (Тобілевич; 1845–1907) – український письменник, драматург, актор (п'єси: «Безталанна», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн», «Сава Чалий» та ін.).

КАРТИНА СВІТУ ХУДОЖНЯ – 1) притаманний мистецтву конкретно-чуттєвий і водночас узагальнений вид осягнення та образного вираження дійсності; 2) реалізація історичного, культурного досвіду людства у сфері індивідуально-особистісної та суспільної свідомості, літературної критики.

КАТЕХІЗИС (від грец. *κατήχησις* – повчання, настанова) – церковно-навчальний посібник, що у формі запитань і відповідей викладає основні догмати православної, католицької чи протестантської церкви

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО, Григорій Федорович (1778–1843) – український прозаїк, драматург, засновник художньої прози та жанру соціально-побутової комедії в класичній українській літературі (україномовні твори: «Маруся», «Конотопська відьма», «Сватання на Гончарівці», «Сердешна Оксана»; російськомовні твори: «Шельменко-денщик», «Пан Халявський», «Ганнуся»)

КЕРАМІКА (від грец. *κεραμική* – гончарне мистецтво та *κεραμοζ* – глина) – матеріали та вироби, отримані шляхом спікання глини і їхніх сумішей з мінеральними домішками, а також порошоків оксидів та інших неорганічних сполук (карбідів, боридів, нітридів, силіцидів тощо). К. застосовують у всіх сферах життя – побуті (посуд), будівництві (цегла, черепиця, труби, плити, облицюв. плитка, скульптурні деталі), техніці (вогнетриви, електроізолятори, конденсатори, фільтри, сопла, ущільнювачі, металообробні інструменти та ін.).

КЕРАМІКА ХУДОЖНЯ – важлива складова декоративно-ужиткового і монументального мистецтва; один із видів народного мистецтва. Залежно від якості та складу глини, температури випалу, властивостей черепка поділяють на технологічні підвиди: теракота, майоліка, фаянс, порцеляна, кам'яна маса і шамот. У 2-й половині ХХ століття велику кількість керамічних творів в Україні створювали на підприємствах художньої промисловості (майстри О. Безпалків, Л. Богинський, Б. Горбатюк, М. Денисенко, Н. Ісупова, Г. Кічула, Г. Пошивайло та ін.). Сучасні художники-керамісти: В. Гудак, О. Данченко, О. Клименко, Ю. Лащук, О. Пошивайло, М. Селіванов та ін.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ – перший вищий навчальний заклад, визначний освітній і культурний центр України. Створена у 1632 році в результаті злиття Київської братської школи, заснованої у 1615 році, з Лаврською школою, заснованою у 1631 році. Об'єднаний навчальний заклад отримав назву Києво-Могилянська колегія на честь свого засновника митрополита П. Могили. У 1701 році колегія одержала статус академії. Випускники академії зробили значний внесок у розвиток освіти і культури не лише в Україні, але й у Росії, Білорусі, інших країнах. Існувала до 1817 року.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА – православний чоловічий монастир, заснований у 1051 році у Києві. Відіграла значну роль у розвитку української культури, була центром літописання, іконопису, книгодрукування. Назву «Печерська» одержала від печер, в яких мешкали його перші поселенці-ченці. Засновниками Києво-Печерського монастиря вважаються ченці Антоній і Феодосій.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК – збірка творів про історію Києво-Печерського монастиря та його перших подвижників, що була складена у першій третині ХІІІ століття (1215–1230 роки).

КИЇВСЬКА КІНОСТУДІЯ – державна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженко, заснована у 1925 році. Зйомки першого фільму «Ванька та «Месник» режисера А. Лундіна почалися у жовтні 1927 року. На кіностудії працювали: режисери – Олександр Довженко, Арнольд Кордюм, Павло Долина, Леонід Луков, Іван Кавалерідзе, Фавст Лопатинський, Ігор Савченко; оператори – Данило Демуцький, Юрій Єсельчик, Микола Топчій, Йозеф Рона, Олексій Панкратьєв; літератори – Микола Бажан, Олександр Корнійчук, Гордій Брасюк. Неігровий художній фільм «Людина з кіноапаратом» Дзиги Вертова (оператор Михайло Кауфман) був названий серед 12 найкращих документальних фільмів усіх часів на XIII Міжнародному кінофестивалі у Мангеймі в 1964 році. Першим звуковим фільмом, відзнятим на кіностудії, став фільм Дзиги Вертова «Симфонія Донбасу» (1931 р.). Першою кольоровою стрічкою кіностудії став «Сорочинський ярмарок» Миколи Екка (оператори Микола Кульчицький і Григорій Александров) у 1939 році. В 1941–1944 роках кіностудія перебувала в евакуації в Ташкенті, де були зняті фільми «Партизан в степах України» (реж. І. Савченко), «Як гартувалась сталь», «Райдуга» (реж. М. Донської). У 1953 році відбулася прем'єра екранізації «Запорожця за Дунаєм» (режисер-постановник Василь Лапокниш, літературна обробка Максима Рильського, головний оператор Олексій Мішурін, художник Михайло Юферов; у ролях: Іван Паторжинський, Марія Литвиненко-Вольгемут). У повоєнний час до 1991 року на кіностудії були зняті кінофільми: «Нескорені», «Мати», «Дорогою ціною» режисера М. Донського; «Назар Стодоля», «Є такий хлопець», «НП. Надзвичайна подія», «Лісова пісня», «Гадюка», «Десятий крок», «Іванна», «Шлях до серця» режисера В. Івченка; «Шельменко-денщик», «Олекса Довбуш», «За двома зайцями», «Ключи від неба», «Веселі Жабокричі» режисера В. Іванова; «Київськи фрески», «Українська рапсодія», «Квітка

на камені», «Тіні забутих предків» режисера С. Параджанова; «Два роки над прірвою», «Родина Коцюбинських», «Довга дорога в короткий день» режисера Т. Левчука; «Бережи мене, мій талісман», «Поцілунок», «Польоті уві сні та наяву» режисера Р. Балаяна; «Ати-бати, йшли солдати», «Де ви, лицарі?», «В бій ідуть тільки «старі» режисера Л. Бикова та ін.

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ – Київський національний університет імені Тараса Шевченка є державним закладом вищої освіти України, заснований у 1834 році як Імператорський університет Святого Володимира. В університеті викладали відомі вчені: математики Д. О. Граве, Б. Я. Букреєв; фізики М. М. Шіллер, Й. Й. Косоногов, М. П. Авенаріус; астрономи В. Фабриціус, Р. Фогель, М. Ф. Хендриков; зоологи О. О. Ковалевський, О. М. Северцов, О. О. Коротнев; історики і філософи М. О. Максимович (перший ректор), М. І. Костомаров, В. С. Іконніков, М. П. Драгоманов, І. В. Лучицький, Ю. А. Кулаковський; юристи О. Ф. Кістяківський, С. Й. Богородський; хіміки С. М. Реформатський, О. П. Ельтеков, М. А. Бунге, механік Г. К. Суслов; геолог М. І. Андрусов; економісти М. Х. Бунге, І. В. Вернадський; вчені-медики В. О. Бец, Н. А. Хржонцевський, М. В. Скліфосовський, В. В. Підвисоцький, В. К. Високович, В. О. Караваєв, Ф. С. Цицурін, В. П. Образцов та інші. У 1939 році присвоєно імя'я Тараса Шевченка. В університеті є десять музеїв різних профілів. До музеїв історичного профілю належать: Музей історії університету, Археологічний музей, Етнографічний музей; до природничого – Ботанічний сад імені академіка О. В. Фоміна, Ботанічний музей, Геологічний музей, Зоологічний, Музей природи Канівського природного заповідника, а серед галузевих – Музей історії астрономічної обсерваторії і Лінгвістичний музей.

КИРИЛ І МЕФОДІЙ – слов'янські просвітителі, про яких оповідає Паннонська легенда.

КИРИЛИЦЯ – один з двох слов'янських алфавітів (другий – глаголиця), який було створено на основі грецької абетки на рубежі IX–X століть і названо на честь Кирила – визначного просвітника і місіонера християнства. Кирилиця нараховувала 43 літери, які мали не лише фонетичне, а й числове значення. Покладена в основу церковнослов'янського, російського, українського алфавітів. Нею написані всі відомі твори XI та подальших століть: «Остромирове Євангеліє», Ізборники Святослава 1073 і 1076 рр., «Слово про закон і благодать», «Мстиславове Євангеліє», «Повість минулих літ» та ін.

КИРИЧЕНКО, Федір Григорович (1904–1988) – український вчений-селекціонер, дійсний член Всесоюзної академії сільськогосподарських наук (ВАСГНІЛ), Герой Соціалістичної Праці, автор високоврожайних сортів пшениці.

КІНЕТИЧНЕ МИСТЕЦТВО (від грец. *kinesis* – рух) – художня течія, що виникла в 1950-х роках, що орієнтується на просторово-динамічні експерименти з нетрадиційними матеріалами.

КІНО (від грец. *kineo* – рухаю) – вид мистецтва, який виник як «жива фотографія».

КІНОМИСТЕЦТВО (грец. *kineo* – рухаю) – вид мистецтва, який за допомогою кінематографічної техніки, оперуючи рухомим зображенням і звуком, відтворює реальну дійсність у художніх та художньо-документальних образах. Основні види кіномистецтва: художнє (ігрове) кіно, кіно документальне, мультиплікаційне кіно (анімація), кіно науково-популярне. Із зародженням кіно виникло чітке розмежування жанрів – комедія, мелодрама тощо. В сучасному кіно не існує єдиної класифікації жанрів, більшість фільмів мають ознаки кількох з них. На українських кіностудіях художні фільмів в різні роки працювали режисери: О. Довженко («Земля»), В. Іванов («За двома зайцями»), В. Івченко («Назар Стодоля»), І. Кавалерідзе («Коліївщина»), Г. Кохан («Хліб і сіль»), Т. Левчук («Іван

Франко»), Л. Осика («Захар Беркут»), І. Савченко («Богдан Хмельницький»), Г. Тасін («Кармелюк») та ін.

КІНОПОВІСТЬ – жанр кіно, що поєднує в собі елементи екранного твору (діалогічність, монтажна композиція, розширені ремарки, в яких розкривається часопростір і хід подій) і белетристичної повісті (оповідне начало, психологізм, авторський коментар, ліричні відступи). Прикладами є кінокартини: «Весна на Зарічній вулиці» (1956 р., режисери Ф. Миронер, М. Хуцієв), «Два Федори» (1959 р., режисер М. Хуцієв), «Зачарована Десна» (за однойменним твором О. Довженка, 1964 р., режисер Ю. Солнцева), «Вірність» (1965 рік, режисер П. Тодоровський). Особливе місце в розвитку жанру посідає «диалогія» К. Муратової «Короткі зустрічі» (1967 р.) і «Довгі проводи» (1971 р.).

КІНОСЦЕНАРІЙ – літературний драматичний твір, за яким створюється кінофільм. Сучасний кіносценарій при всій самостійності і закінченості літературної форми існує для втілення його на екрані в кінематографічних образах. Кінематографічна образність народжується в єдності чотирьох компонентів кіносценарію: ремарки (описові частини); діалогу чи монологу (прямої мови персонажів); авторського тексту (закадрового голосу автора); розмаїтих пояснювальних написів.

КІТЧ (від нім. *Kitsch* – дешева продукція, несмак, *verkitschen* – дешево продавати) – напрям у сучасній культурі, розрахований на масового споживача, що характеризується примітивністю, безідейністю, розважальністю; масова продукція, позбавлена смаку і розрахована на зовнішній ефект.

КЛАСИК – автор визначних, всесвітньо визнаних творів, чия творчість стала надбанням не лише національної, а й світової культури. Звідси – класика, класична література і мистецтво – твори таких авторів.

КЛАСИЦИЗМ (від лат. *classicus* – зразковий) – худож. стиль та естетичний напрям у європейському мистецтві й літературі XVII–XIX століть, що характеризується своєрідним поверненням до естетичних норм і зразків античної літератури та мистецтва. Художні принципи класицизму розвивались у взаємодії з естетикою Відродження та бароко. Продовжуючи в цілому їхні традиції (глибока пошана античних ідеалів рівноваги та міри, віра в могутність людського розуму), був одночасно їхньою антитезою, оскільки тяжів до довершеності форм. Разом із втратою характерних для попередніх культурних епох почуттів, зокрема пориву, втрачено й естетичне переживання світу саме як гармонійного цілого. Для мистецької теми класицизму притаманні конфлікт особистого почуття й громадянського обов'язку, перемога раціонального начала над стихією людських пристрастей. Класицизм в архітектурі – це принципи симетричної основи композиції будівель, геометрично чіткого й зручного планування приміщень, широкого застосування ордера; його провідний напрям – містобудівництво. В українській архітектурі представлен творіннями архітекторів В. Беретті, Ф. Боффо, Є. Васильєвим, А. Меленським та ін. В українській літературі класицизм не переріс у художню систему; його елементи є у творчості педагогів та вихованців Києво-Могилянської академії, зокрема Ф. Прокоповича, а також у творчості П. Гулака-Артемовського та Г. Квітки-Основ'яненка. В українському образотворчому мистецтві набув поширення в розписах будівель, творенні іконостасів і скульптур (живописні твори В. Боровиковського, скульптури І. Мартоса).

КЛЕРИКАЛІЗМ (від лат. *clericalis* – церковний) – суспільно-політичний рух, що домагається панування церкви і духовенства в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

КНИГОДРУКУВАННЯ в Європі з'явилося у середині XV століття. 30 вересня 1452 року в друкарні Йоганна

Гутенберга вийшла в світ перша в Європі справжня солідна книга – Біблія. До того майстер друкував лише пробні маленькі книжечки на кшталт підручників, та саме Гутенберг поставив друкарство на промислову базу. За першим разом було надруковано 180 примірників Біблії, з яких дотепер залишилося тільки 48. До кінця століття в Європі існувало вже біля тисячі друкарень у 246 містах. У слов'ян, в 1468 році у Пльзні (західна Чехія) вийшла «Хроніка Троянська», видана не латинською, а рідною мовою, а в 1491 році у Кракові – тодішній столиці Польщі – «Осьмогласник». Це перша з книг, які Швайпольт Фіоль почав друкувати кирилицею, що, як відомо, дала початок слов'янським абеткам. У друкарні у Львові, яка була заснована у 1573 році Іваном Федоровичем та стала фундаментом для всього вітчизняного книговидавництва, була видана «Книга діянь і послань апостольських» (або «Апостол»).

КНИЖКОВА МІНІАТЮРА – невід'ємний складник мистецтва рукописної книги: написання тексту, художнього оформлення, виготовлення оправи. Так, в Остромировому євангелії вміщено три мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Марка та Луки. Відомі також мініатюри з «Ізборника Святослава», Юрієвого Євангелія. Особливу увагу привертають мініатюри Радзивіллівського літопису початку XV століття, який є копією Володимирського літописного зводу 1206 року. Малюнки, виконані в невимушеній манері, дають цінні відомості про архітектурні споруди Київської Русі, одяг, зброю, речі домашнього вжитку.

КОВАЛЕВСЬКИЙ, Олександр Онуфрійович (1840–1901) – український та російський вчений, біолог та ембріолог, дійсний член Петербурзької Академії Наук, член-кореспондент Французької Академії Наук, іноземний член Лондонського королівського товариства.

КОВНІР, Степан Дем'янович (1695–1786) – український архітектор, майстер українського бароко (Ковнірівський

корпус, Велика лаврська дзвінниця – Києво-Печерська Лавра, собор Антонія і Феодосія у Василькові, Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях, Кловський палац та ін.).

КОД КУЛЬТУРНИЙ – сукупність знаків, символів, смислів та їх комбінації, що характеризують певну культуру, дозволяють її ідентифікувати.

КОДЕКС (від лат. *codicem* – дощечка для письма) – декілька розлінованих дощечок, призначених для написання текстів. Пізніше виник рукопис, переплетений у вигляді багатосторінкової книги, можливо, з пергаменту.

КОЗАЦЬКІ ПІСНІ – ліричні твори з козацької доби в історії України, в яких оспівано героїчну боротьбу проти іноземних поневолювачів, життя і побут козацьких родин. Виникли у XV – XVIII століттях.

КОЛАЖ (від франц. *collage* – наклеювання) – техніка або жанр візуального мистецтва, суть якої полягає в наклеюванні на основу різноманітних матеріалів (тканина, шкіра, намисто, кора, фольга, метал, нитки тощо).

КОЛЕГІЯ – школа, приватна гімназія XIV–XVII століттях, яка утримувалася на кошти меценатів.

КОЛТИ – характерні для слов'ян скроневі прикраси, що підвішувалися до головного убору на стрічці чи металевих ланках – ряснах.

КОЛЯДА – дохристиянське слов'янське свято в ніч на 25 грудня на честь народження Сонця. Старе слов'янське свято на честь повороту Сонця на весну. Встановлення святкування Різдва Христового цього дня змінило акцент на Ісуса Христа і Святки. Невід'ємними атрибутами свята були подарунки, переодягання (ряджені з використанням шкур, масок і рогів), співи.

КОЛЯДУВАННЯ – давній звичай зимових (переважно різдвяних) обходів із виконанням величально-поздоровчих пісень (колядок) і речитативних формул (віншівок).

Традиційним атрибутом різдвяного обряду колядування є зірка та рушник

КОМЕДІЯ (від грец. *κωμῳδία*, від *κῶμος* – веселощі, весела процесія та *ὥδή* – спів) – драматичний твір веселого характеру із щасливою розв’язкою та висміюванням негативних побутових чи суспільних явищ, у якому, на противагу *трагедії*, колізія, дія, характери трактовані у формі доброзичливо-смішної, не відповідної нормам громадського загалу поведінки окремої людини; у переносному значенні – смішна подія, удавання, лицемірство. Джерелами української комедії є інтермедії, вертеп XVII – XVIII століть. У XVII столітті містерійно-притчеві п’єси сприймали як комедії: «Комедія про блудного сина» Симеона Полоцького, «Комічна дія» Митрофана Довгалевського, «Комедія на Успіння Богородиці» Дмитра Туптала. Українські автори 1-ї половини XIX століття – І. Котляревський («Москаль-чарівник»), Г. Квітка-Основ’яненко («Сватання на Гончарівці», «Бой-жінка»), С. Петрушевич («Муж старий, жінка молода») приділяли увагу родинному життю героїв, їх побутовим взаєминам. У 2-й половині XIX століття з’явилися комедії про життя за нових суспільно-історичних умов («За двома зайцями», «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», «По-модньому» М. Старицького, «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «Чмир», «Мамаша» М. Кропивницького, «Майстер Черняк» І. Франка, «На перші гулі» С. Васильченка). Традиції української комедійної класики було продовжено в літературі XX століття («Рожеве павутиння» Я. Мамонтова). Яскравою сторінкою в розвитку жанру була творчість М. Куліша («Отак загинув Гуска», «Хулій Хурина», «Мина Мазайло», «Народний Малахій»). У літературі останніх десятиліть XX століття комедія представлена у творчості О. Підсухи («Ясонівські молодиці»), В. Минка («Жених із Аргентини»), О. Коломійця («Фараони»), Я. Стельмаха («Вікентій Прерозумний»).

КОМЕДІЯ ДЕЛЬ АРТЕ або **КОМЕДІЯ МАСОК** (від італ. *commedia dell'arte* – професійна комедія) – вид італійського народного театру, що виник у середині XVI століття. Особливість комедії масок – відсутність літературного тексту, акторська імпровізація, постійні персонажі (наприклад, Арлекін, Панталоне), які носили на обличчях напівмаски.

КОМУНІКАТИВНА ФУНКЦІЯ КУЛЬТУРИ – полягає у передаванні історичного досвіду поколінь через механізм культурної спадкоємності та формування на цій підставі різноманітних способів і типів спілкування між людьми.

КОНДУФОР, Юрій Юрійович (1922–1997) – український історик, доктор історичних наук, дійсний член Академії Наук Української РСР.

КОНСТРУКТИВІЗМ (від лат. *Constructio* – побудова) – авангардистський метод (стиль, напрямок) в образотворчому мистецтві, архітектурі, художньому конструюванні, літературі, фотографії, декоративно-ужитковому мистецтві, що отримав розвиток в 1920-х – початку 1930-х років. Характеризується суворістю, геометризмом, лаконічністю форм і монолітністю зовнішнього вигляду; представники прагнули виявити у творах мистецтва конструктивні, технічні властивості матеріалу, наблизити архітектуру до практики індустріального побуту. Позначився на творчості літературних організацій «Нова генерація», «Молодняк», ВСПП (Всеукраїнської спілки пролетарських письменників), частково ВАПЛІТЕ (Вільної академії пролетарської літератури), на експериментальній прозі Г. Шкурупія («Двері в день»), Ю. Смолича («По той бік серця»), Л. Скрипника («Інтелігент»), В. Кузьмича («Крила»), ліриці П. Тичини («Чернігів»), на функціональній поезії в авангардистських виданнях «Нова генерація», «Молодняк», «Всесвіт», «Глобус», «Декада». Українська белетристика подала точну панораму долі української архітектури конструктивізму – від його катастрофи (роман Л. Серпіліна

«Будівничі», 1955–1957 рр.) до неспіливого його поновлення у добу «відлиги» (роман П. Загребельного «День для прийдешнього», 1964 р.). В Україні одними з найкращих зразків втілення конструктивізму в архітектурі є, наприклад, корпус Академії будівництва і архітектури у Києві (1930 р., арх. Г. Швецько-Вінецький), Дім залізничників у Львові (1929–1936 рр., арх. Р. Міллер), телефонна станція в Одесі (1929–1930, арх. Н. Гуревич), Народний дім у Полтаві (1922–1923 рр., арх. А. Лангман), Головоштамт у Донецьку (1927–1929 рр., арх. А. Мордвинов), будівля Держпрому у Харкові (1925–1928, арх. С. Серафимов). В Україні плив цього напрямку помітний у графіці В. Кричевського, П. Ковжуна, Г. Цапка, у фотографіях Д. Сотника, творчості художників Б. Косарева, В. Меллера, А. Петрицького, О. Хвостенко-Хвостова, чиї роботи в театрі стали новаторськими явищами світової сценографії.

КОНТРАКУЛЬТУРА – напрямок розвитку сучасної культури, що протистоїть духовній атмосфері сучасного індустріального суспільства. Контракультура отримала розповсюдження серед частини молоді країн Заходу у 60–70-х роках ХХ ст. Для контракультури характерною є відмова від існуючих соціальних цінностей, моральних норм і ідеалів, стандартів і стереотипів масової культури. Контракультура ставить собі за мету знищення сучасної культури, котра уявляється організованим насильством над особистістю, душителем творчих поривань. У 1970-х роках рух контракультури зайшов у тупик і розпався на багато різних за характером груп.

КОНЦЕПЦІЯ (від лат. *conceptio* – система) – основна точка зору на предмет або явище, провідна ідея в її систематичному висвітленні. Система наукових і політичних поглядів.

КОНФОРМІЗМ – пристосовуваність, сліпе наслідування чужих думок, модних тенденцій, пасивне сприйняття існуючого порядку, смаків, суджень (альтернатива – нонконформізм).

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО – одна з течій авангардизму, що розглядає художній твір як засіб демонстрації ідей, концептів (думок, понять). Його представники відмовляються від створення традиційного художнього твору і звертаються до концептуальних об'єктів, що виступають у формі ідей чи проектів і супроводжуються написами, текстами, іншими позаестетичними засобами. В Україні концептуальне мистецтво представлено творами Вілена Барського, Вагрича Бахчаняна, Валерія Лимахи, Леоніда Войцехова, Ігоря Чацкіна, Олега Тістола та ін.

КОПЕРЖИНСЬКА, Нонна Кронідівна (1920–1999) – українська актриса театру і кіно, з 1946 року працювала у Київському українському драматичному театрі імені І. Франка, народна артистка Української РСР.

КОРА (від грец. *κόρη* – дівчина) – жіночий тип архаїчної статуї – молодій випростаній жінки в довгому одязі.

КОРИНФСЬКИЙ ОРДЕР – один із архітектурних ордерів Стародавньої Греції. Має високу колону з базою, стовбуром, прорізанним канелюрами; капітель у вигляді стилізованого листя аканфа.

КОРНІЙЧУК, Олександр Євдокимович (1905–1972) – український письменник, драматург, публіцист, дійсний член Академії Наук Союзу РСР, Герой Соціалістичної Праці (п'єси «Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Фронт», «В степах України», «Калиновий гай» та ін.).

КОС-АНАТОЛЬСЬКИЙ, Анатолій Йосипович (1909–1983) – український композитор, народний артист Української РСР (опери «Назустріч сонцю», «Заграва», балети «Хустка Довбуша», «Орися», оперета «Весняні грози», романси «Ой ти, дівчино, з горіха зерна» , «Ой піду я межи гори» та ін.).

КОСТАНДІ, Кириак Костянтинович (1852–1921) – український художник і педагог, передвижник, член-засновник Товариства південноросійських художників (роботи: «В люди», «У хворого товариша», «Рання всена», «На дачі (Полудень)», «Квітучий бузок», «Галки. Осінь» та ін.).

КОСТОМАРОВ, Микола Іванович (1817–1885) – український історик, етнограф, прозаїк, етнопсихолог, член-кореспондент Петербурзької Академії Наук (монографії «Богдан Хмельницький», «Руїна», драми «Сава Чалий», «Переяславська ніч» та ін.).

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ, Іван Петрович (1769–1838) – український письменник, класик нової української літератури (поема «Енеїда», п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» та ін.).

КОЦЮБИНСЬКИЙ, Михайло Михайлович (1864–1913) – український письменник, майстер психологічної прози (повісті «Дорогою ціною», «Тіні забутих предків», «Fata morgana», новели «Коні не винні» «Intermezzo», оповідання «Відьма», «Ялинка» та ін.).

КРАКЕЛЮРИ – тріщини, що з'являються згодом у шарі олійних фарб і ґрунті майже кожної картини, ікони, фрески.

КРАСА – досконале, завершене вираження ідеї, втілення її у сфері чуттєвого, матеріального буття. Те, що подобається усім, не зважаючи на утилітарні інтереси.

КРАЄЗНАВСТВО – збір, накопичення і популяризація відомостей про певну територію з різних точок зору: географії, геології, метеорології, рослинного і тваринного світу, населення, господарства, історії, культури тощо.

КРЕЙН, Марко Григорович (1907–1989) – український математик, член кореспондент Академії Наук Української РСР.

КРИТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ – загальнокультурне поняття, семантичне поле якого охоплює літературно-естетичні та філософсько-наукові течії думки. У сфері літературно-

естетичної творчості – художній метод репрезентації життя в повноті всіх його вимірів. Прихильники цього методу прагнуть до правдивого зображення соціальної дійсності. Критичний реалізм ХІХ століття суттєво відрізняється від реалізму епох Відродження й Просвітництва, оскільки по-новому зображує людину та її соціокультурне оточення; людський характер розкривається в органічному зв'язку із соціокультурними обставинами, внутрішній світ людини піддають глибокому аналізу, він стає психологічним.

КУБІЗМ (франц. *cubisme*, від *cube* – куб) – напрям мистецтва модернізму першої чверті ХХ століття, особливо позначився в живописі та скульптурі; серйозно вплинув на розвиток образотворчого мистецтва ХХ століття. Склався у Парижі в інтернаціональному мистецькому середовищі, знайшов послідовників серед митців країн Європи; характеризується домінуванням у картинах прямих ліній та кубоподібних форм. Своєрідною вітчизняною версією напрямку став кубофутуризм, що поєднував прийоми французького кубізму з ідеями італійського футуризму, та позначився на творчості живописців В. Єрмілова, О. Богомазова, скульптора та живописця М. Епштейна, скульпторів Б. Королькова, Б. Кратко та ін.

КУЛІШ, Микола Гурійович (1892–1937) – український драматург, громадський діяч (п'єси «Народний малахій», «Мина Мазайло», «Патетична соната», «Хулій Хурина» та ін.).

КУЛЬТ (від лат. *cultus* – догляд, поклоніння) – сукупність специфічних дій, обрядів, ритуалів, пов'язаних із вірою у надприродне.

КУЛЬТОВИЙ ТВІР МИСТЕЦТВА – твір мистецтва, що має численних шанувальників і слугує важливою частиною (чи навіть основою) певної субкультури.

КУЛЬТУРА (від лат. *cultura* – обробка) – в широкому розумінні – все, що не є природою; сукупність матеріальних і

духовних здобутків людства. У вузькому розумінні поняття культури протиставляється поняттю цивілізації: тут під культурою розуміють неповторні духовні здобутки певного народу – релігію, мову, мистецтво, а під цивілізацією – раціоналізовані витвори (техніку, науку, бюрократію), які легко передаються від народу до народу. Вперше до наукового обігу поняття «культура» на позначення культури розуму увів Марк Туллій Цицерон. Творча діяльність людства у всіх сферах буття і свідомості. Зазвичай говорять про матеріальну культуру (техніка, виробничий досвід, матеріальні цінності) і духовну культуру (наука, мистецтво і література, філософія, мораль, освіта тощо).

КУЛЬТУРА ДУХОВНА – одна зі сторін загальної культури людства, що протиставляється культурі матеріальній. Культурою духовною є явища, пов'язані зі свідомістю, інтелектуальною, а також емоційально-психологічною діяльністю людини, – мова, звичаї, вірування, знання, мистецтво та ін.

КУЛЬТУРА ЕЛІТАРНА – культура, що ґрунтується на існуванні специфічних форм мистецтва, зрозумілих лише невеликій групі людей, які мають досить високий інтелектуальний рівень, відповідні духовні запити, особливу художню сприйнятливість.

КУЛЬТУРА ЕТНІЧНА – певна організація духовної, соціальної та матеріальної життєдіяльності та світосприйняття. В її основу покладені звичаї, традиції, норми та цінності – інтуїтивні та раціональні; міфологічні та технологічні моделі виживання, притаманні саме цьому етносу. До певного часу, коли етнос був цілком чи переважно замкненим, культура етнічна мала форму унікальну і повністю притаманну лише йому. Війни та переселення призвели до запозичення, насаджування, дифузії сусідніх культур. Виникнення та поширення метарелігій призвело до сприйняття етносами універсальних моделей світосприйняття

та життєдіяльності низки етносів. Мегатенденції поширення універсальних демократичних та економічних моделей діяльності роблять етноси надто відкритими і схожими. Процеси розмивання етнічності пов'язані з комп'ютеризацією (універсальні, широкоосяжні й всепроникаючі інформаційні потоки і технології) та масовою культурою. Вони руйнують найтоншу етнічну основу – мову і ментальність, нав'язуючи примітивні стереотипи. Тому сьогодні йдеться не про цілісну культуру етнічну, а про те, якою мірою етнос зберігає ознаки культури етнічної, унікальність за умов глобальної універсалізації та стандартизації

КУЛЬТУРА МАСОВА – форма культури, витвори якої стандартизуються і розповсюджуються серед широких мас без участі регіональних, релігійних і класових субкультур.

КУЛЬТУРА МАТЕРІАЛЬНА – втілення матеріалізованих людських потреб. Охоплює всі матеріальні артефакти і технології, створені людиною спільнотою (машини, споруди, витвори мистецтва та ін.).

КУЛЬТУРА НАРОДНА – культура, що створюється анонімними творцями, які не мають професійної підготовки.

КУЛЬТУРА НАЦІОНАЛЬНА – синтез культур різних класів, соціальних шарів і груп певної нації.

КУЛЬТУРА ОСОБИСТІСНА – форма культури, що виявляється у рівні вихованості освіченості людини, способі її світосприйняття і життєдіяльності.

КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ – сукупність духовних цінностей, правил, норм, які регулюють характер взаємовідносин між людьми і служать для того, щоб полегшувати людині входження в суспільство, зробити умови його спілкування з ін. людьми приємними і зручними.

КУЛЬТУРА ПОЛІТИЧНА – сфера культури, що виробляє уявлення про цивілізаційні форми політичного прогресу, оцінки рівня його розвитку. Поняття «політична культура» включає: політичну думку, зв'язок культури і політичної

філософії, оцінку політичних структур з точки зору культури, політичної самосвідомості, політичної поведінки суспільства.

КУЛЬТУРА СВІТОВА – сукупність культурних досягнень людства.

КУЛЬТУРА ХУДОЖНЯ – одна із спеціалізованих сфер культури, що функціонально вирішує завдання інтелектуально-чуттєвого відображення буття в художніх образах, а також різноманітних аспектів забезпечення цієї діяльності.

КУЛЬТУРНА АНТРОПОЛОГІЯ – порівняльне вивчення різних культур, субкультур з метою пояснення схожості та відмінностей, сталих та мінливих моментів соціокультурного життя.

КУЛЬТУРНА ЕПОХА – порівняно довгий і якісно своєрідний період розвитку культури, що виділяється на основі деякої суми об'єктивних ознак (визначних подій, процесів у суспільстві, науці, мистецтві). Культурна зміна – процес появи нових культурних елементів і комплексів в субкультурах і домінуючій культурі суспільства.

КУЛЬТУРНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ – самовідчуття людини всередині конкретної культури, усвідомлене сприйняття норм і зразків поведінки та свідомості, системи цінностей і мови, свого «Я» в певному культурному контексті.

КУЛЬТУРНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ – 1) положення та особливості життєдіяльності груп і окремих індивідів, чийі установки, ціннісні орієнтації, моделі поведінки співвіднесені з різними культурними системами і виникають з них, але ні в одну з цих систем не повністю інтегровані; 2) асоціальні, акультурні, контркультурні прояви.

КУЛЬТУРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ – складова частина соціалізації, яка забезпечує включення особистості в суспільство відповідно до його норм і способу життя.

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА – частина матеріальної та духовної культури, що створена минулими поколіннями, витримала випробування часом і передається наступним поколінням як щось цінне і шановане.

КУЛЬТУРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – підхід, який полягає в тому, що коректними поясненнями багатьох аспектів людської культури є матеріальні фактори.

КУЛЬТУРНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ – 1) доктрини, що наголошують соціальні переваги культурного розмаїття, створення культурного багатства; 2) соціальна ситуація, в якій переважає культурне розмаїття.

КУЛЬТУРНИЙ РЕЛЯТИВІЗМ (від лат. *relativus* – відносний) – метод, що є спробою об’єктивного аналізу різних суспільств або культур, за яким цінності однієї культури визначаються незалежно від цінностей інших. Найсприятливіший спосіб досягнення цієї мети – опис різних практик суспільства. Цей метод є однією із відрізняючих ознак сучасної антропології на протилежність етноцентризму антропології XIX століття. У ширшому розумінні культурний релятивізм означає, що певні ідеї характерні лише для якогось конкретного суспільства і не можуть бути використані для порівняння різних суспільств. Культурно релятивіський підхід утверджує множинність культур та їх типів, ставить під сумнів можливість єдиної науки про культуру, суспільство.

КУЛЬТУРНИЙ ШОК – руйнування нормальних соціальних перспектив (суспільства, субкультури, групи) в результаті зіткнення з чужою або іноземною культурою.

КУЛЬТУРНІ АРЕАЛИ – зони територіального поширення певних локальних культурних типів і рис. Культурні ареали можуть охоплювати і зони міжетнічного поширення будь-яких елементів спеціалізованих культур.

КУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ – особливий напрям міждисциплінарних підходів до вивчення культури і

суспільства. Для соціологів актуальними є соціальні проблеми створення умов культурного виробництва і символічних форм; “життєвий досвід” культури та її формування класами, віком, статтю і етнічними відносинами; відносини між політичними, а також економічними установами і процесами, з одного боку, і культурними формами – з іншого.

КУЛЬТУРНІ УНІВЕРСАЛІЇ – риси, загальні для всіх культурах народів світу. Виділяють більше 60 культурних універсалій: виготовлення знарядь праці, спільна праця, прикраси тіла, заборони кровозмішення, сексуальні обмеження, танці, спорт, звичай дарувати подарунки, гостинність, мова, освіта та ін.

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ – результат оцінки пізнавальними суб’єктами (особистістю, групою, спільністю) об’єктивно існуючого соціокультурного світу.

КУЛЬТУРОГЕНЕЗ – процес зародження матеріальної і духовної культури людства, що відбувався у тісному зв’язку із становленням і розвитком знарядь праці та матеріально-технічною діяльністю, згідно із соціальними закономірностями.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ЕПОХА – певний етап розвитку людства, який характеризується спільністю філософських, релігійних і політичних ідей, наукових уявлень, психологічних особливостей світосприймання, етичних і моральних норм, естетичних критеріїв життя.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ – філософська дисципліна, що вивчає найбільш загальні закони буття культури як способу життя людини в його цілісності.

КУРБАС, Лесь (Олександр-Зенон Степанович Курбас; 1887–1937) – український режисер, актор, драматург, теоретик театру, засновник театру «Березиль», народний артист Української РСР.

КУРДЮМОВ, Георгій В’ячеславович (1902–1996) – металофізик, дійсний член Академії Наук Союзу РСР,

засновних науково-дослідного Інституту фізики твердого тіла Академії Наук Української РСР, Герой Соціалістичної Праці.

КУРТУАЗНА ЛІТЕРАТУРА (від франц. *Courtois* – люб’язний, витончено ввічливий, лицарський) – придворно-лицарська література у Франції і Німеччині, спрямована своїм змістом проти аскетичної, церковної літератури; оспівувала лицарське кохання, служіння Дамі, пригоди і подвиги лицарів.

КУСЕНКО, Ольга Яківна (1919–1997) – українська акторка, актриса Київського українського драматичного театру імені І. Франка, народна артистка Союзу РСР,

та тлумаченням їх українською літературною мовою початку XVII століття. Метою Беринди при складанні його словника було відновити церковнослов'янську традицію літературної мови і цим протистояти наступові польського католицизму і польської культури. Цей словник відіграв велику роль у розвитку не лише української, а й російської, білоруської, польської, румунської лексикографії.

ЛИСЕНКО. Микола Віталійович (1842–1912) – український композитор, піаніст, диригент, педагог, збирач пісенного фольклору (опери «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Утоплена», кантати «Б'ють пороги», «Радуйся, ниво непоплита», струнний квартет, тринне трио та ін.),

ЛИТВИНЕНКО-ВОЛЬГЕМУТ, Марія Іванівна (1892–1966) – українська оперна співачка (лірико-драматичне сопрано), педагог, народна артистка Союзу РСР, професор Київської консерваторії.

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ – основний кодекс права Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського. Видавався в трьох основних редакціях 1529, 1566 і 1588 років, Джерелами Литовського статуту були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські судєбники та кодекси інших держав. Увібрав у себе основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального й процесуального права князівства, норми римського, руського, польського та німецького кодифікованого звичаєвого права, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські судєбники. Його положення були чинними на землях Литви й України до середини XIX століття.

ЛІБЕРАЛІЗМ КУЛЬТУРНИЙ – зосередження уваги на правах людини, що стосуються свідомості і способу життя, включно з такими питаннями, як сексуальна, релігійна, академічна свобода, захист від втручання держави в особисте

життя. Тією чи іншою мірою заперечує державне регулювання таких сфер як література та мистецтво, а також таких питань, як діяльність наукових кіл, азартні ігри, проституція, вік добровільної згоди для вступу в статеві стосунки, аборти, використання протизаплідних засобів, евтаназія, вживання алкоголю та інших наркотиків.

ЛКНЕП, ліквідація неписьменності – культурно-освітня кампанія, яка здійснювалася радянською владою у 1920–1930-х роках і була спрямована на подолання неписьменності серед широких верств населення, передусім сільського. В Україні людей навчали грамоті через мережу товариства «Геть неписьменність», створеного у 1923 році. У 1936 році його було ліквідовано як таке, що виконало свою роль.

ЛІНГВІСТИКА (від лат. *lingua* – мова) – мовознавство; наука, що вивчає мови, їх побудову, функціонування й розвиток. Це гуманітарна наука, яка є розділом культурології (нарівні з мистецтвознавством і літературознавством) і філології (нарівні з літературознавством), а також галуззю семіотики. Як самостійна дисципліна сформувалася в середині XIX століття. Видатні українські мовознавці; Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942), Микола Кузьмич Грунський (1872–1951), Михайло Якович Калинович (1888–1949), Євген Костянтинівич Тимченко (1866–1948), Леонід Арсенійович Булаховський (1888–1961), Олександр Савич Мельничук (1921–1997).

ЛІРИЧНІ ПІСНІ – поетично-музичні твори, в яких через естетичне сприйняття дійсності виражається думка й настрій, буття осмислюється крізь призму людських переживань. У цих піснях майже відсутнє зображення подій, основну увагу зосереджено на відтворенні внутрішнього світу людини (психологічний стан, думки, надії, переживання тощо). Лірична пісня виникла пізніше, ніж обрядова поезія. Виділяють два основних різновиди ліричних пісень: 1) родинно-побутові; 2) суспільно-побутові. До ліричних пісень зверталися у своїй

творчості Г. Сковорода, І. Котляревський, Т. Шевченко (понад 60 поезій якого фольклоризувалися, стали народними), С. Руданський, М. Рильський, М. Стельмах, П. Тичина, Д. Павличко, Л. Костенко, М. Сингаївський, багато інших українських поетів, композитори М. Лисенко, К. Стеценко, М. Леонтович, Л. Ревуцький, П. Майборода, М. Скорик, Г. Гаврилець, Л. Дичко та ін.

ЛІТЕРАТУРА (від лат. *literatura* – написане) – 1) письмові твори, що мають суспільне значення; 2) художня література – один з видів мистецтва, в якому засобом створення художнього образу є слово, мова; 3) наукова література – сукупність друкованих творів, присвячених проблемам якої-небудь науки, галузі знань, тим чи іншим спеціальним питанням.

ЛІТОГРАФІЯ (від грец. *lithos* – камінь, *grapho* – пишу) – друкарський процес, сутність якого полягає в тому, що на поверхню спеціального каменю жирним олівцем наносять малюнок; камінь протравлюють кислотою, і туш, що закріплює малюнок, до непротравлених ділянок каменю не пристане; після чого під друкарським пресом туш і малюнок переносяться на зволожений папір. Першою літографованою ілюстрацією в українському книгодрукуванні став фронтиспіс із зображенням героя повісті «Микола Коваль» (1832 р.) М. Венгера. У техніці літографії у ХІХ столітті працював на Слобожанщині К. Трутовський (ілюстрації до повістей «Сестра» і «Чумак» Марка Вовчка). На початку ХХ століття у Києві працювала літографічна майстерня М. Корчака-Новицького. У ХХ столітті в цьому напрямі працювали М. Жук, В. Касіян, Ф. Красницький, Л. Левицький, В. Литвиненко та ін.

ЛІТОПИС – історико-літературний твір доби Київської Русі, в якому фіксувалися події за роками. Назва походить від структури літопису, де оповідь починалася зі слів «в літо». Пам'ятка історичної літератури, цінне джерело для дослідження слов'янської історії з давніх часів до ХІІІ століття. Літопис –

інтеграційний жанр, що поєднує в собі і легенду, і вояцьку повість, і життя святого, і розмаїтя документів тощо («Повість минулих літ», «Київський літопис», «Галицько-Волинський літопис» та ін.).

ЛІТУРГІЯ – спільна справа, осягнення божественного буття через богослужбовий ритуал; вид богослужіння у християнській церкві.

ЛОГОС (від грец. *logos* – слово, думка, розум, закон) – термін, яким позначався всезагальний закон, основа світу, його порядок й гармонія. У давньогрецькій філософії багатозначний термін: світовий розум і закон; у неоплатоників і гностиків – думка і слово Бога; у стоїків терміном «логос» позначався закон фізичного й духовного світів, оскільки вони зливаються у пантеїстичній єдності.

ЛУБКОВА ЛІТЕРАТУРА – дешеві масові літературні видання з ілюстраціями. Поширювалися в Україні та Росії з другої половини XVIII століття. Спочатку на лубках (липовому лубі), містили віршові та прозові ілюстровані тексти (адаптовані тексти лицарських романів про Бову Королевича, Єруслана Лазаревича та ін.).

ЛУПІЙ, Ярослав Васильович (нар. 1946) – український кінорежисер, режисер Одеської кіностудії, народний артист України (х/ф «Багряні Береги», «Хліб дитинства мого», «Данило – князь Галицький» та ін.).

ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ – **Львівський національний університет імені Івана Франка** є одним із найстаріших університетів України й Східної Європи. Заснований у 1661 році як Львівська академія. У 1940 році присвоєно ім'я Івана Франка.

ЛЮЛЬКА, Архип Михайлович (1908–1984) – український конструктор авіаційних двигунів, дійсний член Академії Наук Союзу РСР, Герой Соціалістичної Праці.

М

МАВЗОЛЕЙ (лат. *mausoleum*, від грец. *Mausoleion*) – монументальна похоронна споруда (усипальниця), що включає камеру, де поміщалися останки померлого і інколи поминальний зал. Назва «мавзолей» з'явилася від гробниці правителя Карії Мавсола в м. Галікарнас (нині в Туреччині; середина IV століття до нашої ери). Ця гігантська споруда вважалася одним з семи чудес світу. В Україні існують мавзолей Г. І. Котовського (Одеська область) та усипальниця М. І. Пирогова, де зберігається забальзоване тіло видатного вченого (Вінницька область)

МАГІЯ (від грец. *mageia* – чаклунство) – діяння, обряди та ритуали, за допомогою яких віруюча людина намагається примусити надприродні сили певним чином втрутитися в життя людини, вплинути на оточуючу дійсність.

МАДРИГАЛ (від італ. *madrigale* – пісня рідною, материнською мовою) – світський літературний та музично-поетичний пісенний жанр епохи раннього Відродження. Як літературний жанр мадригал являв собою короткий ліричний (рідше – сатиричний) вірш на тему кохання, пізніше – дотепний віршований комплімент (іноді іронічний), адресований жінці. Як музичний жанр XIV століття мадригал – 2–3-голосна пісня з кількох куплетів та приспіву. У XVI столітті набуває рис 4–5-голосної вокальної поеми ліричного змісту. Згодом стиль мадригалу стає більш драматичним, спостерігається також відхід від вокальної поліфонії шляхом виділення верхнього голосу та появи інструментального супроводу.

МАЙОЛІКА (від італ. *Maiolica* – Мальорка) – різновид кераміки, що виготовляється з випаленої глини з використанням розписної глазурі. В Україну технологія майоліки потрапила у XVII–XVIII століттях й досягла високого розвитку в архітектурі

та декоративно-ужитковому мистецтві (керамічні вставки на Успенському соборі Києво-Печерської лаври, Михайлівському соборі у Переяславі-Хмельницькому, будівлі колегіуму в Чернігові тощо. Прикладом XIX – початку XX століття є будинок Полтавського історико-краєзнавчого музею, споруджений для місцевого земства. Головними підприємствами з виробництва художньої майоліки в Україні є Берегівський майоліковий завод (Закарпатська область), Васильківський майоліковий завод, Костянтинівський завод скляних та майолікових виробів (Донецька область), Львівська експериментальна кераміко-скульптурна фабрика, Маньківський майоліковий завод (Черкаська область) та ін. Серед авторів – відомі гончарі та керамісти О. Безпалків, М. Білоскурський, Д. Головка, М. Денисенко, Т. Драган, Т. Левків, З. Флінта, а також народні майстри І. Баранюк, О. Бахматюк, М. Брюховецький, М. Волошук, В. Галас, П. Ганжа, І. Білик, І. Гордійчук, М. Гриньків, А. Костів, Д. Косяченко, М. Лемко, М. Лукасевич, Ю. Мартинкевич, Г. Пошивайло, Я. Прикарський, П. Самолевич, П. Цвілик, Ф. Чирвенко та ін.

МАКАРЕНКО, Антон Семенович (1888–1939) – український педагог, один із зновників системи дитячо-підліткового виховання, письменник (романи «Педагогічна поема», «Прапори на баштах»)

МАКСИМОВИЧ, Михайло Олександрович (1804–1973) – український науковець енциклопедист, фольклорист, історик, етнограф, архівознавець та природознавець, перший ректор Київського університету.

МАНЬЄРИЗМ (від лат. *Manierismo* – примхливість, химерність) – стильова течія XVI – початку XVII століття в європейській літературі й образотворчому мистецтві, яка відобразила кризу гуманістичної культури Відродження. Характерні риси маньєризму: екзальтація, гіперболізм, суб'єктивізм, деформація пропорцій. Зразки маньєризму

зустрічаються в українській архітектурі насамперед на території Західної України, а найбільше у Львові: каплиця Боїмів, каплиця Кампіанів, бернардинський костел (тепер церква святого Андрія), Королівський арсенал і частково монастир бенедиктинок. Також елементи маньєристичного декору зустрічаються на багатьох будинках на Площі Ринок. Також маньєристичні елементи присутні в костелі святого Лаврентія в Жовкві, замковому храмі в Бережанах, в декорі Підгорецького, Олеського, Золочівського замків, та замку в Старому Селі.

МАРГІНАЛЬНА КУЛЬТУРА (від лат. *margo* – межа + культура) – 1) культура, яка знаходиться в опозиції до культурної спільноти, що є автохтонною на данній території; фундаментальними її рисами є неукорененість, конфінітність (принципова незавершеність) та схильність до реконструкції; 2) сукупність локальних культур (субкультур), основні принципи яких оцінюються з точки зору панівного культурного канону як чужі або ворожі. Об’єктивними умовами формування цього феномену є процеси трансформації суспільства в перехідні або кризові етапи його розвитку (модернізація, ”перебудова” тощо), зміни соціальної структури (поява нових соціальних груп або втрата ними колишнього статусу), різні форми взаємодії культур (від військових конфліктів до економічного співробітництва та культурного обміну).

МАРГІНАЛЬНІСТЬ (від лат. *margo* – край, межа) – характеристика явищ, що виникають у процесі взаємодії різних культур, соціальних спільнот, у результаті чого частина соціальних суб’єктів у суспільстві потрапляє за межі усталених структур.

МАРЕНИЧ, тріо – український музичний колектив, що виконував пісні в народному стилі в основному українською мовою. Склад: Валерій Маренич, Антоніна Маренич, Світлана Маренич (Сухорукова) – народні артисти України. У репертуарі гурту були як народні, так і авторські пісні. Багато з народних

пісень були аранжовані учасниками групи. Найбільшу популярність група набула в СРСР наприкінці 1970-х – 1980-х роках.

МАРИНА (італ. *marina* від лат. *arinus* – морський) – жанр образотворчого мистецтва, який зображує морський пейзаж, морські баталії чи інші події, які відбуваються на морі. Художників, які спеціалізуються на зображенні морської стихії, називають мариністами. В українському образотворчому мистецтві це: Л. Малик («Ескадра йде в Одесу», «На рейді», «Ідуть у море»), С. Мамчич («У Ганичеську», «Рибальська гавань», «Південна бухта»), В. Пузирков («Чорноморці», «Сонячний прибій», «Біля кримських берегів»), Р. Судковський («Прозора вода», «На березі моря», «Одеський хвилеріз», «Берег річки») та ін.

МАРИНІСТИКА – різновид літератури, у творах якої переважають морські сюжети, мотиви, образи, пейзажі. Морська тематика простежується у творах Г. Сковороди («Сад божественних пісень», 1757–85 рр.), Чайки Дніпрової («Морські малюнки», 1887 р.), Лесі Українки (поетичний цикл «Подорож до моря», 1888 р.), М. Коцюбинського («На острові», 1912 р.), Ю. Яновського (новели роману «Майстер корабля», 1928 р.), О. Корнійчука («Загибель ескадри», 1933 р.). Найвідомішими мариністами вважаються М. Трублаїні («Лахтак», 1934 р.; «Крила рожевої чайки», 1934 р.; «Шхуна “Колумб”», 1938 р.), Л. Тендюк («Одіссея східних морів», 1964 р.; «Люди з планети Океан», 1968 р.; «Альбатрос – блукач морів», 1972р.; «Тиша, стривожена штормом», 1975 р.; «Голос моря і степу», 1981 р.; «Експедиція “Гондвана”», 1984 р.; «Слід “Баракуди”», 1986 р.; «Останній рейс “Сінтоку-Мару”», 1987 р.; «Смерть в океані», 1990 р.).

МАС-МЕДІА (від лат. *mass* – масовий, *маса* + *media* – засіб, посередництво) – засоби масової комунікації (преса, кіно, телебачення, аудіо- та відеокасети, плакати тощо); технології та інститути, через які централізовано поширюється інформація.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА – усі матеріальні предмети, створені людиною, а також винаходи та технології. До матеріальної культури відносять такі сфери життєдіяльності людини: культура праці, матеріальне виробництво, культура побуту, культура проживання, культура ставлення до власного тіла та ін. Поділ культури на духовну та матеріальну – досить умовний: будь-який об'єкт культури є складним поєднанням матеріальних і духовних елементів.

МАШИННЕ МИСТЕЦТВО – тенденція в художньому модернізмі, програмною ідеєю є якої є з'єднання художньої та технічної творчості. Генетично сходиться до раннього футуризму з його пафосним сприйняттям технічних досягнень початку ХХ століття, інтерпретованих як свідчення переходу від «епохи людини» до «епохи техніки».

МЕДИТАЦІЯ – глибока зосередженість людини на своєму внутрішньому світі, концентрація свідомості на собі самому при максимальній відстороненості від будь-яких зовнішніх впливів і внутрішніх чуттєвих імпульсів. Розум має стати односпрямованим, що досягається його зосередженістю на якомусь об'єкті.

МЕДІАКУЛЬТУРА – 1) сукупність інформаційно-комунікаційних засобів пошуку, збирання, виробництва й передачі інформації, а також культури її сприймання соціальними групами та соціумом у цілому; 2) здатність людини ефективно взаємодіяти з мас-медіа, адекватно функціонувати в інформаційному середовищі.

МЕНТАЛЬНІСТЬ, менталітет (від лат. *mentalis* – розумовий) – світосприйняття, яке формується на глибокому психічному рівні індивідуальної або колективної свідомості, сукупність психологічних, поведінкових настанов індивіда або соціальної групи. Ментальність є дуже стійким утворенням, що змінюється дуже повільно і непомітно для своїх носіїв.

МЕТАФОРА (від грец. *μεταφορά* – перенесення) – слово чи вираз, який вживається у переносному значенні, в основі якого є порівняння предмету чи явища з будь-яким іншим на підставі їх загальної ознаки.

МЕТОД (від грец. *methodos* – буквально: шлях до чогонебудь) – 1) спосіб, знаряддя, алгоритм; 2) послідовність операцій, завдяки яким здійснюється пізнання чи практичне перетворення предмета. Методи бувають спеціально-науковими, загальнонауковими (аналіз – синтез, індукція – дедукція, моделювання тощо) і філософськими (діалектика, феноменологія, герменевтика і т. ін.). У широкому розумінні – спосіб досягнення мети, певним чином упорядкована діяльність.

МЕТОД КРОС-КУЛЬТУРНИЙ – метод сучасної культурологічної компаративістики, метою котрого є не стільки порівняння різних культур, скільки порівняння певних культурних практик (практика виховання дітей, грамотність тощо) в умовах дії різних культурних установок.

МЕЦЕНАТСТВО – добровільна безкорислива діяльність фізичних осіб у матеріальній, фінансовій та іншій підтримці набувачів благодійної допомоги. Розповсюджується на фінансову підтримку закладів культури і освіти, заснування нових театрів, галерей мистецтва, нових навчальних закладів, підтримку мистецької діяльності акторів, поетів, художників тощо.

МИРНИЙ, Панас (Панас Якович Рудченко; 1849–1920) – український прозаїк та драматург (романи «Повія», «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; п'єси «Лимерівна», «Спокуса»; повісті «П'яниця», «Лихі люди» та ін.).

МИСЛЕННЯ ХУДОЖНЄ – вид духовної діяльності, спрямованої на створення, а також на сприйняття та розуміння творів мистецтва. Головне завдання художнього мислення – формування художніх образів дійсності у свідомості автора, а також їх відтворення у свідомості реципієнта-глядача, слухача,

читача. Протікає у взаємодії з іншими формами художньої свідомості й діє на всіх стадіях творчого процесу.

МИСТЕЦТВО – один з елементів культури, у сучасній культурології інтерпретується як ступінь вдосконалювання художніх технологій, результат людської діяльності і ступінь розвитку особистості. Як ступінь вдосконалення технологій мистецтво включає у себе оволодіння різними засобами, художніми методами, розширення композиційних і стилістичних можливостей, зображувально-виразних засобів мистецтва. Цей бік мистецтва по-новому усвідомлюється в умовах сформованої техносфери, коли з'являються нові технічні мистецтва, а в традиційних мистецтвах проявляються тенденції до інтеграції та синтезу. Як результат людської діяльності мистецтво представлене в артефактах художньої культури (цінносний аспект), у наукових ідеях і концепціях, що інтерпретують мистецтво, в процесі художньої творчості і сприйняття. Ступінь розвитку особистості виражається у реалізації художніх здібностей і розширенні творчих можливостей людини. Таким чином, соціокультурні сенси мистецтва мають на увазі його буття (онтологію) в культурі як способу чуттєво-образного осягнення світу, акумуляції художньо-естетичних цінностей, специфічного засобу комунікації і компенсації неусвідомлених імпульсів, фактора духовно-морального розвитку особистості.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО – сукупність наук про усі види художньої творчості, про їх місце у загальній сфері людської культури.

МИСТЕЦТВО УЖИТКОВЕ – галузь просторового мистецтва, твори якого поряд з архітектурою художньо оформлюють навколишнє матеріальне середовище. Воно включає різні види мистецтв, що призначені для прикраси творів архітектури (монументально-декоративне мистецтво), для суспільного і приватного побуту (декоративно-ужиткове

мистецтво), для художнього оформлювання видовища, свята тощо (оформлювальне мистецтво).

МИСТЕЦТВО САДОВО-ПАРКОВЕ – мистецтво створення садів, парків та інших озелених територій. Основні типи парків: терасові, регулярні, пейзажі «англійські», мініатюрні та японські сади (наприклад, в Україні: заповідник «Асканія-Нова», державний дендрологічний парк «Олександрія», національний дендропарк «Софіївка», Краснокутський дендропарк та ін.).

МИСТЕЦТВО САКРАЛЬНЕ – мистецтво культового призначення (у православ'ї, католицизмі, ламаїзмі та деяких інших релігіях). Найяскравішим твором сакрального мистецтва є іконопис. Характер іконопису визначається іконографією – чітко визначеною тематикою і правилами зображення подій та осіб святого письма.

МИСТЕЦТВО СТАНКОВЕ – назва походить від верстата (мольберт, скульптурний верстат), на якому створюються твори станкового мистецтва. Твори станкового мистецтва мають самостійний характер і позбавлені прямого декоративного чи утилітарного призначення (у живопису – картини; у скульптурі – статуї, у графіці – естампи, станкові малюнки).

МИСТЕЦТВО ТЕАТРАЛЬНО-ДЕКОРАЦІЙНЕ (від лат. *decoration* – прикраса) – використовується при оформленні сцени, павільйону, тобто створення театральних декорацій та ескізів театральних костюмів. Характерне також і для кіномистецтва.

МИСТЕЦЬКА ОСВІТА – процес, спрямований на розвиток у людини творчих здібностей і естетичного досвіду, ціннісних орієнтацій і смаку, здатності до спілкування з художніми творами у процесі активної творчої діяльності та удосконалення власної почуттєвої культури.

МІНІАТЮРА (франц. *miniature*, від лат. *minimum* – червоно-помаранчевий пігмент, за допомогою якого писці

вимальовували заголовні букви (*rubriche*) манускриптів) – живописна техніка; будь-яка окрема ілюстрація кодексу; художній твір малих розмірів, що відрізняється витонченістю.

МІНІМАЛІЗМ (від лат. *minimalis* – найменший; англ. *minimal art* – мінімальне мистецтво) – художня течія в мистецтві 60-х – 70-х рр. XX століття, твори якого позбавлені зовнішньої декоративності, відрізняються простотою й одноманітністю форм, монохромністю. Мінімалізм найбільш представлений у музиці, скульптурі та архітектурі.

МІРОШНИЧЕНКО, Євгенія Семенівна (1931–2009) – українська оперна співачка (колоратурне сопрано), народна артистка Союзу РСР, солістка Київського театру опери та балету, Герой України.

МІСТЕРІЯ (від грец. *mysterion* – таїнство, служба) – жанр західноєвропейської середньовічної релігійної драми XIII – середини XVI століть, що виникла на основі літургійного дійства. Основними групами містерій були різдвяні і великодні. Народження, смерть і воскресіння Христа – ці три події біли композиційними центрами містерій, навколо яких компонувалися безліч інших євангелійних епізодів.

МІСТИЦИЗМ (від грец. *μυσικός* – таємничий) – релігійно-філософський світогляд, прихильники якого вважають за можливе осягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу від світу і занурення в глибини власної свідомості, віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом через злиття власної свідомості з Богом. Характерний для багатьох релігійних культів і для ряду філософських учень (Беме, Сведенберг та ін.).

МІФ (від грец. *μύθος*, – переказ, оповідання) – історично перша світоглядна форма відображення дійсності, у якій художнє, моральне, пізнавальне та практично-перетворююче освоєння світу дані в синкретичній єдності. Види міфів:

етіологічні (пояснювальні), космогінічні, астральні, антропogінічні, тотемні, героїчні, есхатологічні та ін.

МІФОЛОГЕМА – найменший неподільний складовий елемент міфу. Такими елементами виступають міфологічні сюжети й образи, які характеризуються глобальністю, універсальністю в культурах світу. Міфологеми можуть існувати окремо від міфу в художніх творах, фольклорі чи ідеології, результатом чого стає міфологізм. Окремі протиставлені міфологеми пов'язуються між собою відношеннями під назвою міфеми. Відмінність міфологеми від архетипу полягає в тому, що якщо архетип – це загальна основа різноманітних міфологічних сюжетів і мотивів у їх граничній абстракції, то міфологема є конкретною модифікацією архетипу, пов'язаною з символами тієї чи іншої спільноти. З цієї причини багато міфологем унікальні для кожного етносу.

МІФОЛОГІЯ (грец. *μυθολογία* від *μῦθος* – переказ та *λόγος* – слово; виклад стародавніх сказань, переказів) – 1) сукупність міфів будь-якого народу; 2) наука, яка вивчає міфи; 3) спосіб поетичної реалізації міфу у творах оригінальної літератури.

МОВА – знакова система будь-якої фізичної природи, що виконує пізнавальну, комунікативну, оцінну, емотивну, естетичну функції у процесі людської діяльності. Мова у процесі мовленнєвого самоздійснення постає у вигляді текстів, характеризується як відносною їх стійкістю (аспект синхронії), так і гнучкістю, змінністю, динамікою (аспект діахронії). Мова є однією з істотних домінант будь-якої нації, запорукою збереження її самототожності, генетичним кодом, в якому не тільки зберігається і накопичується культурно-історична інформація, а й забезпечується буття цієї нації.

МОВА ХУДОЖНЯ – зображувально-виразні засоби художнього твору, специфічні для кожного виду мистецтва.

МОВНІ ІГРИ – поняття, що воно містить у собі одночасно і поняття (як цілісні і закінчені системи комунікації організовані за

своїми внутрішніми правилами) і метод (як сукупність прийомів прояснення мови в дії, висвітлення її функцій). Існують три основних, взаємодоповнюючих, форми розуміння поняття мовних ігор: 1) це вихідні лінгвістичні форми, з яких починається навчання мові шляхом включення того хто навчається в певні види діяльності; 2) мовні ігри розглядаються як спрощені, ідеалізовані моделі вживання слів, послідовне ускладнення яких демонструє динаміку мови; 3) виражає соціокультурний аспект ігор, відображений в понятті форм життя.

МОЗАЇКА (франц. *mosaïque*, італ. *mosaico*, від лат. *Musivum* – присвячене музам; грец. *μοῦσα* – муза) – 1) образотворча техніка; 2) зображення чи візерунок, виконані з кольорових каменів, смальти, керамічних плиток, шпону та інших матеріалів, укріплені на шарі цементу або вапняного розчину. У мистецтві Київської Русі техніку мозаїки використовували в оздобленнях церков. Збереглися мозаїчні підлоги Десятинної церкви, настінні мозаїки Софійського собору та Свято-Михайлівського Золотоверхого собору у Києві, у Переяславі – лише у Михайлівському соборі (шиферні плити, деякі з яких інкрустовані смальтою). В Україні у XX столітті, особливо у 1970–1980 роках, споруди бетонно-блоково-панельної архітектури з естетичною метою прикрашалися мозаїчними панно.

МОДЕЛЬ (від лат. *modulus* – міра, аналог, зразок, взірець) – відтворення чи відображення об'єкту, задуму (конструкції), опису чи розрахунків, що відображає, імітує, відтворює принципи внутрішньої організації або функціонування, певні властивості, ознаки чи/та характеристики об'єкта дослідження чи відтворення (оригіналу).

МОДЕРН (від лат. *modernus* – новий, сучасний) – 1) історичний період, що почався в епоху Просвітництва (XVII – XVIII століття); 2) художній напрям в архітектурі, декоративно-ужитковому та образотворчому мистецтві кінця

XIX – першої половини XX століть. Ментально-світоглядна концепція модерну сфокусувалась на людині як творці «другої природи». Культурна свідомість модерну зв'язана з ідеєю тотального підпорядкування світу волі людини, безмежного розвитку самої себе, науки, техніки. Пам'ятки архітектури модерну в Україні: Державний банк України (архітектори О. Вербицький, О. Кобелев, 1902–1905 рр.), Наукова бібліотека в Одесі (архітектор Ф. Нестурх, 1904–1906 рр.), споруда Педагогічного музею в Києві (архітектор П. Альошин, 1909–1911 рр.). Відомі діячі українського архітектурного модерну: О. М. Вербицький, Д. М. Дяченко, К. М. Жуков, В. Г. Кричевський, І. І. Левинський, А. О. Лушпинський, Є. Н. Сердюк, О. Г. Сластіон, С. П. Тимошенко, В. К. Троценко.

МОДЕРНІЗАЦІЯ – (від франц. *moderne* – сучасний, найновіший) – процес «осучаснення» традиційних та відсталих (за еволюціоністською парадигмою) культур.

МОДЕРНІЗМ (від лат. *modernus* – сучасна течія) – філософський і мистецький рух, який поряд з культурними течіями та змінами виник через широкомасштабні та далекосяжні трансформації у західному суспільстві в кінці XIX – початку XX століть. Серед факторів, що формували модернізм, були розвиток сучасних індустріальних суспільств та швидке зростання міст, а потім реакції на жахи Першої світової війни. Модернізм також відкинув визначеність мислення просвітництва, хоча багато модерністів також відкидали релігійну віру. У межах літературного модернізму виділяють напрямки: символізм, імпресіонізм, експресіонізм, футуризм, сюрреалізм, неоромантизм. Український літературний модернізм виник разом із створенням львівської групи "Молода музика", які поширювали ідею "чистого мистецтва". В 1909 році почав публікуватись журнал "Українська хата", в якому друкували свої твори українські модерністи. Зокрема, теоретик руху, Микола Вороний вважав,

що модернізм полягає у зміні соціальної спрямованості на психологічну, застосування більш вишуканих форм метафоричності. Український літературний модернізм проявився у творчості жінок-письменниць, які публікували твори феміністичного напрямку: Ольга Кобилянська, Леся Українка. В українському театральному мистецтві виявився у постановках театру «Молодий театр», театрі «Березіль» під керівництвом Леся Курбаса, театрі Михайличенка під керівництвом Марка Терещенка, експериментальному театрі «Захрва» під керівництвом Володимира Блавацького; у кіномистецтві – у творах Олександра Довженка, Дзиги Вертова.

МОДЕРНІЗМ в образотворчому мистецтві – загальна назва художніх напрямів в образотворчому мистецтві другої половини XIX – початку XX століття, які протиставили себе традиціоналізму як єдине «мистецтво сучасності» або «мистецтво майбутнього». До напрямів модернізму відносять імпресіонізм, символізм, постімпресіонізм тощо. Головна риса модернізму в мистецтві – метафоричність побудови образу й відповідність форми характеру настроїв, переживань та світовідчуття. У другій половині XX століття тенденції модернізму розвиваються в авангардизмі. Українські модерністи в образотворчому мистецтві: Олександр Богомазов, Анатолій Петрицький, Василь Єрмілов, Віктор Пальмов, Павло Ковжун, Василь Григорович Кричевський, Микола Бутович, Вадим Меллер, Олександра Екстер, Михайло Бойчук, Володимир Татлін та ін.

МОЛИТВА – вербальне (словесне) звернення людини до об'єкта віри з проханням благ, заступництва, відвернення зла.

МОЛЬБЕРТ (від нім. *malbrett*) – дерев'яний станок на трьох або двох підставках, на яких розміщується при роботі художника полотно, натягнуте на підрамник або картон.

МОНАСТІР (від грец. *μοναστήριον* – обитель) – релігійна громада ченців або черниць, що володіє належними їм землями та капіталами, і становила релігійно-господарську організацію.

МОНІЗМ (від грец. *μόνος* – один, одиничний) – світогляд, що пояснює явища світу, виходячи з однієї субстанції, на відміну від дуалізму і плюралізму. Вчення про всеєдність, згідно з яким дійсність єдина і в основній своїй якості одноманітна. Матеріалісти началом, основою світу вважають матерію. Ідеалісти єдиним началом всіх явищ вважають дух, ідею.

МОНОТЕЇЗМ (від грец. *monos* – єдиний, *theos* – бог) – релігійне уявлення та вчення про єдиного Бога, єдиногобожжя, на противагу політеїзму – багатобожжю.

МОРАЛІТЕ (франц. *moralite* від лат. *moralis* – моральний) – жанр повчальної алегоричної, переважно віршованої драми, що розвивався у Західній Європі XV–XVI століттях. В Україну прийшла з розвитком шкільного театру кінця XVI–XVII століть як різновид шкільної драми (наприклад, „Воскресіння мертвих” Георгія Кониського, 1747 р.)

МОРАЛЬ (від лат. *moralis* – моральний) – духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, а також принцип ставлення до інших індивідів та соціальних груп.

МОРАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ – моральне усвідомлення людиною самої себе як особистості й свого місця в суспільстві.

МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ – 1) духовна сторона моралі; 2) людська свідомість в її спрямованості на осмислення й розв’язання моральних проблеми.

МОРФОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ – розділ наук про культуру (культурології, філософії культури), в межах якого вивчаються різні форми культурних явищ, їх внутрішня структура, форми й будова артефактів у синхронному та діахронному планах їх існування, різні типи зв’язків між культурними феноменами. Морфологія культури дозволяє описати різноманітні типи культур, виділити в них стійкі та мінливі елементи, виявити

співвідношення універсальних та етноспецифічних характеристик у структурі певної культури.

МУЗИКА (від грец. *μουσική* – мистецтво муз) – мистецтво, в якому переживання, почуття та ідеї передаються звуками, які впорядковуються ритмічно та інтонаційно.

МУЛЬТИПЛІКАЦІЯ, анімація (від лат. *multiplicatio* – розмноження, лат. *anima* – душа і похідного франц. *animation* – оживлення) – вид кіномистецтва, твори якого створюються шляхом знімання послідовних фаз руху намальованих (графічна анімація) або об'ємних (об'ємна анімація) об'єктів. Ці твори називають анімаційними або мультиплікаційними фільмами (мультфільмами). Види анімації: графічна (мальована), об'ємна (пластилінова, сипка, перекладна, голчаста, тіньова), комп'ютерна. Перші мальовані фільми були випущені в 1908 році у Франції, об'ємні – в 1911 році у Росії. Перші мультиплікаційні фільми в Україні з'явилися у 1927 році у центральній мультиплікаційній майстерні в Одесі: В. Левандовський поставив «Казку про солом'яного бичка», поклавши в основу сценарію сюжет популярної казки, а художник В. Дев'ятнін зробив мультиплікаційну одночастівку «Українізація» про вивчення української мови.

МУРАШКО, Микола Іванович (1844–1909) – український художник, педагог («Український красвид», портрет Олександра Кочубея, портрет Т. Шевченка та ін.).

МУХХАМЕД – засновник ісламу, посланець та пророк Аллаха, через якого був переданий людям текст Корану.

МУЧНИК, Леонід Овсійович (1896–1966) – український художник, педагог, малював пейзажі, міські види, багатофігурні композиції («Одеса. Військова гавань», «Ми ще повернемося», «Свіжий вітер (Буря на морі)», «Повернення з рибалки», «Новий світ. Крим», «В порту. Одеса», «Опівдні», «Вечір. Ланжерон», «Скеля «Диво» та ін.).

Н

НАВА, неф (від франц. *nef*, від лат. *navis* – корабель) – поздовжня або поперечна частина простору церкви чи громадської споруди, розташована між рядами колон, стовпів, арок або між зовнішньою стіною та поздовжньою колонадою або аркадою.

НАДПРИРОДНЕ – 1) у світському релігієзнавстві – категорія, що висвітлює загальне й найбільш істотне в релігійній вери-образах і уявленнях релігійної свідомості; 2) гносеологічна ознака образів богів, духів, душ тощо, а також сакральних зв'язків і властивостей реальних предметів і явищ.

НАПРЯМ ХУДОЖНІЙ – спільність художніх явищ, що складається історично та характеризує певні епохи й творчість митців, яких згуртовує відносна єдність світоглядних та естетичних орієнтацій, принципів художнього відтворення дійсності.

НАРАТИВ (від лат. *narrare* – розповідати) – 1) оповідальний текст; 2) поняття філософії постмодерну, що інтерпретує процес самореалізації людини в контексті оповідального тексту.

НАРОД – населення держави, країни. Поняття багатопланове: частіше за все в цей термін вкладається таке значення: народ – це історична спільність людей, що склалася на певній території та має стабільні особливості мови, культури і психічного складу, а також усвідомлює свою єдність та відмінність від інших. Для більш стійкого існування народ прагне до створення своєї соціально-територіальної організації (держави), а етнічні групи, особливо в сучасних умовах, – своїх автономних об'єднань, закріплення у законодавстві своїх прав.

НАРОДНА КУЛЬТУРА – створюється у повсякденній трудовій діяльності народних мас на основі багатого життєвого досвіду, накопиченого століттями.

НАРОДНА ПІСНЯ – найбільш розповсюджений вид народної музики, продукт колективної усної народної творчості, що роками складається в пісню. Народна пісня – музично-поетичний жанр фольклору, найбільш поширений вид народної музики. **Українські народні пісні (співанки)** є різновидом народної музики українською мовою; частина української музики. Україномовна народна музика зародилася в період IX століття нашої ери у часи становлення Давньоруської держави. Зібрані та опубліковані у п'ятдесятитомнику «Українська народна творчість» та десятитомному корпусі «Українські народні мелодії», який охоплює 11 447 записів. Першотворці народних пісень, як правило, невідомі, або взагалі не можуть бути визначені через колективне авторство. Народна пам'ять зберегла лише деякі імена авторів пісень, які стали народними. Це Маруся Чурай, авторка пісень «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Засвіт встали козаченьки»; козак Семен Климовський – «Їхав козак за Дунай». Друга частина народних пісень – літературного походження: «Рече та стогне Дніпр широкий» (Т. Шевченко), «Ніч яка місячна» (М. Старицький).

НАРОДНІ ОПОВІДАННЯ – образні оповіді про різноманітні події та випадки з буденного життя, що ведуться від імені учасника або очевидця цих подій.

НАРОДНІСТЬ – форма спільноти людей, яка історично виникає за родоплемінною єдністю і формується на певній території у процесі натурально-господарської діяльності внаслідок злиття, консолідації різних племен завдяки створенню єдиної мови, культури, традицій, обрядів.

НАРОДНІСТЬ МИСТЕЦТВА – естетична категорія, що характеризує специфічні якості мистецтва, в якому виражається

творча життєдіяльність народу, його художні смаки й емоційний досвід. Поняття історичне, зміст якого визначається конкретними умовами й етапами розвитку суспільства, місцем і роллю в ньому мистецтва.

НАСКЕЛЬНИЙ ЖИВОПИС – зображення, які первісні племена епохи палеоліту витесували або малювали на стінах скельних печер.

НАТУРА (від лат. *natura* – «природа») – предмет і явища навколишнього світу, які слугують художнику моделлю.

НАТУРАЛІЗМ (франц. *naturalisme*, від лат. *natura* – природа) – тенденція у культурології та філософії, яка полягає в намаганні пояснювати складні соціокультурні явища на основі природних закономірностей (кліматичні умови, географічне середовище, біологічні й расові особливості людей тощо). В ширшому розумінні – будь-яка філософія, що виходить з об'єкта (природи) і на основі його закономірностей пояснює суб'єкт. Термін також вживається на позначення літературного напрямку, що виник у Франції в 70-х роках ХІХ століття і охопив у 1880–1890 роках літературу Західної Європи та США. Натуралізм в українській літературі представлений у творах Володимира Вінниченка (романи «Чесність з собою», «Записки Кирпатого Мефистофеля», драми «»Базар», «Гріх» та ін.).

НАТУРФІЛОСОФІЯ (лат. *natura* – природа) – філософія природи, тлумачення природи, розглянутій в її цілісності. Кордони між натурфілософією і природознавством, а також її місце у філософії історично змінювалися. Найбільшу роль натурфілософія відігравала в давнину. Натурфілософія стала першою історичною формою філософії і фактично зливалася з природознавством.

НАТЮРМОРТ (від франц. *nature morte*, італ. *natura morta* – мертва природа) – різновид живопису, який присвячений зображенню речей, які оточують людину, розміщених, як правило, у реальному побутовому середовищі й композиційно

організованих у єдину групу, крім неживих предметів (наприклад, предметів домашнього використання), у натюрморті зображають об'єкти живої природи, ізольовані від звичайних зв'язків і тим самим перетворені в річ – рибу на столі, квіти в букеті тощо. Майстрами українського натюрморту вважаються Євген Волошинов, Ігор Деркач, Віктор Довбенко, Іван Марчук, Сергій Шаповалов, Тетяна Яблонська та ін.

НАУКА – 1) сфера діяльності людини, функцією котрої є вироблення і теоретична систематизація знань про оточуючу дійсність; 2) позначення окремих галузей наукового знання; 3) система знань про закономірності розвитку природи, суспільства й мислення та способи планомірного впливу на навколишній світ.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ – якісний стрибок у структурі і динаміці розвитку продуктивних сил, корінна перебудова технічних основ матеріального виробництва на основі перетворення науки в провідний чинник виробництва, в результаті якого відбувається трансформація індустріального суспільства у постіндустріальне. Це, наприклад, – комплексна автоматизація виробництва, контролю і управління на основі широкого використання ЕОМ, віднайдення нових видів енергії, розвиток біотехнологій, створення і застосування нових видів конструкційних матеріалів та ін.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС – 1) поступальний рух науки і техніки, еволюційний розвиток усіх елементів продуктивних сил суспільного виробництва на основі широкого пізнання і освоєння зовнішніх сил природи; 2) об'єктивна, постійно діюча закономірність розвитку матеріального виробництва, результатом якої є послідовне вдосконалення техніки, технології та організації виробництва, підвищення його ефективності.

НАУКОЗНАВСТВО – вчення про науку, способи її визначення й побудови у вигляді системи знання. Галузь досліджень, що вивчає соціальні, економічні й матеріально-технічні умови та закономірності розвитку науки, структуру і динаміку наукової діяльності. Галузь досліджень, що вивчає закономірності функціонування і розвитку науки, структуру і динаміку наукової діяльності, взаємодію науки з іншими соціальними інститутами і сферами матеріального і духовного життя суспільства.

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА – 1) це поєднання загальнолюдського та етнічно неповторного, національно особливого. На етапі становлення націй в їх культурі домінувало національно особливе; 2) синтез культур різних класів, соціальних верств і груп відповідного суспільства.

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ – 1) усвідомлення народом своєї спільності, національної своєрідності, свого місця й ролі у світовій цивілізації; 2) усвідомлення окремої людини приналежності до певного народу, його культури, мови.

НАЦІЯ (від лат. *natio* – плем'я, народ) – 1) форма спільності людей, що історично склалася і приходить на зміну народності. Для нації властиві передусім спільність матеріальних умов життя: території й економічного життя; спільність мови, певних рис національного характеру, що виявляється у національній своєрідності її культури; 2) полісемантичне поняття, що застосовується для характеристики великих соціокультурних спільнот індустріальної епохи.

НЕКРОПОЛЬ (дослівно «місто мертвих», від дав.-грец. νεκρός – мертвий, πόλις – місто) – колективна усипальниця особливого значення (місця поховання видатних історичних і культурних діячів).

НЕОІМПРЕСІОНІЗМ (франц. *néoimpressionnisme*) – течія у західноєвропейському живопису кінця XIX – початку XX століть, представники якої розвивали суб'єктивістські тенденції імпресіонізму, намагалися обґрунтувати й надати методичного характеру прийомам розкладання складних тонів на чисті кольори; твори неоімпресіоністів нагадують мозаїку, в них втрачено матеріальність передачі реальних явищ. Ця течія виникла у Франції близько 1885 року і отримала поширення, в Бельгії, Італії та інших країнах.

НЕОКЛАСИЦИЗМ – художні течії другої половини XIX – початку XX століть, що ґрунтувалися на класичних традиціях античного мистецтва, мистецтва епохи Відродження та класицизму. В українській літературі неокласичні тенденції спостерігалися у творчості М. Зерова, М. Драй-Хмари, М. Рильського, В. Домонтовича (В. Петрова), М. Могилянського, Б. Тена; в образотворчому мистецтві – у роботах живописців І. Бабія, М. Глуценка, витворах львівських скульпторів В. Війтовича, А. Попеля, в архітектурі – у П. Андрєєва, О. Беретті, П. Спарро.

НЕОЛІТ – період кам'яного віку, характерною особливістю якого було виготовлення неолітичною людиною первісних знарядь праці, проживання в хатинах та зародження землеробства і скотарства.

НЕОРЕАЛІЗМ (англ. *new* – новий і англ. *realism* – реалізм) – окремий стиль і метод у мистецтві й філософська доктрина. В літературі – стильова течія початку XX століття, яка розвинулася з класичного реалізму. Неореалісти визначали свій концептуальний принцип між документальною достовірністю, філософсько-аналітичним заглибленням у дійсність та ліричною стихією. Виявився у творчості В. Вінниченка, Г. Косинки, П. Підмогильного, Б. Антоненка-Давидовича, І. Сенченка, Григора Тютюнника.

НЕОРОМАНТИЗМ (від грец. *νέος* – молодий, новий і франц. *romantisme*) – умовна назва естетичних тенденцій, що виникли в світовій культурі, зокрема в літературі, живописі та музиці, який традиційно пов'язують з модерністськими реакціями на позитивізм і натуралізм наприкінці XIX – на початку XX століть. Течія раннього модернізму. В українській літературі представлен у творчості Ольги Кобилянської, Лесі Українки, Олександра Олеся, Миколи Вороного та ін.

НЕОЯЗИЧНИЦТВО – 1) сукупність сучасних течій, що закликають до відновлення язичницьких уявлень, культів та обрядів. Неоязичництво, чи нативізм (від лат. *nativus* – рідний, природний) – це реконструкція дохристиянських політеїстичних вірувань; 2) релігія, сконструйована в основному в 1970 – 1990-х роках на основі вірувань, пантеону божеств, символів, практик та інших елементів древніх релігій. В Україні в останні десятиліття XX століття було відновлено язичницьку релігію. Найвідоміші науковці, які долучилися до вивчення та поширення язичництва в Україні – Володимир Шаян, Лев Силенко, Галина Лозко та інші. В Україні неоязичництво представлено так званим рідновірством.

НІГІЛІЗМ (від лат. *nihil* – ніщо) – 1) повне заперечення всіх загальноновизнаних культурних цінностей, ідеалів, моральних норм; 2) ідейна течія європейської культури кінця XIX – початку XX століть.

НОВАЦІЯ (від лат. *novatio* – оновлення, зміни) – те нове, яке щойно увійшло в побут, нововведення.

НОВЕЛА (італ. *novella*, від лат. *novellus* – новітній) – невеликий за обсягом прозовий епічний твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом. Новелі властиві лаконізм, яскравість і влучність художніх засобів. До композиційних канонів новели належать: наявність строгої та згорненої композиції з яскраво вираженим композиційним осередком (переломний момент у сюжеті, кульмінаційний

пункт дії, контраст чи паралелізм сюжетних мотивів тощо), перевага сюжетної однолінійності, зведення до мінімуму кількості персонажів. Майстрами новели в українській літературі виявили себе М. Коцюбинський, В. Стефаник, Л. Мартович, Г. Косинка, М. Хвильовий, Ю. Яновський, О. Гончар, П. Загребельний, Григій Тютюнник, В. Шевчук, Є. Гуцало.

НОВИЙ ЧАС, нова історія – період в історії людства, що знаходиться між Середньовіччям і Новітнім часом і охоплює період з середини XVII до початку XX століть. У цей час формується техногенна цивілізація, усталені суспільні відносини, відбувається становлення раціоналістичного й емпіричного мислення.

НОРМА – 1) зразок (стандарт) поведінки; 2) форма моральних вимог, яка регулює поведінку людей через загальні приписи і заборони, що поширюються на однотипні вчинки.

НЮ (від франц. *nu* – голий, роздягнений) – художній жанр в образотворчому мистецтві, фотографії та кінематографії, метою якого є зображення оголеного тіла. Зародився в епоху Відродження в рамках міфологічного, алегоричного, історичного та побутового жанрів.

НЮАНС – відношення, у якому є незначна відмінність об'єктивних характеристик форми, при якій схожість виражена сильніше, ніж різниця.

О

ОБЕЛИСК (від грец. *ὀβελός* – загострений стовп) – монументальний гранчастий стовп, який звужується доверху і закінчується на вершині пірамідою. Зазвичай встановлюється як декоративний мотив чи пам'ятник. В Україні обеліски встановлені на могилі невідомого солдата в Києві, на могилі невідомого матроса в Одесі та ін.

ОБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТ (від лат. *objectum* – предмет і *subjectum* – підмет, ширше – людина як носій певних якостей) – філософські категорії, вихідні поняття теорії пізнання. Об'єкт – те, на що спрямована пізнавальна діяльність (природа, суспільство, людина і т. ін.). Суб'єкт – той, хто пізнає, носій активного начала, індивід, наділений свідомістю й волею. Суб'єктом може бути окрема людина, група людей, нація, суспільство в цілому.

ОБ'ЄМНА КОМПОЗИЦІЯ – твір мистецтва, що визначається об'ємною будовою форми, яка сприймається в трьохвимірному просторі (скульптура, дрібна пластика, малі архітектурні форми, роботи декоративно-ужиткового характеру, різні утилітарні об'єми).

ОБЛИЦЮВАННЯ – обробка рівної поверхні матеріалами різного кольору і походженням

ОБРАЗ – 1) у філософії – результат та ідеальна форма відображення предметів і явищ матеріального світу у свідомості людини; 2) у мистецтві – узагальнене художнє відображення дійсності, що втілене у форму конкретного індивідуального явища.

ОБРАЗ САКРАЛЬНИЙ – у релігійних культурах – сукупність уявлень про індивідуальну форму існування сакрального. За допомогою цього образу ідея сакрального

отримує іконічний вираз і втілюється в чуттєво доступні форми.

ОБРАЗ ХУДОЖНІЙ – форма відображення (відтворення) об'єктивної реальності в мистецтві з позицій певного природнього ідеалу.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО (від англ. *figurative art*, франц. *art figurative*, нім. *bildende kunst*) – вид мистецтва (живопис, скульптура, графіка), заснований на зоровому сприйнятті й відтворенні предметного світу (у тому числі й людини) на площині або у просторі.

ОБРЯДИ – встановлені звичаєм дії, пов'язані з побутовими традиціями або релігійними віруваннями. Обряди, зазвичай, супроводжуються піснями, танцями, театралізованими діями за особливим сценарієм.

ОГНЄВИЙ, Костянтин Дмитрович (1926–1999) – український оперний та естрадний співак (ліричний тенор), педагог, народний артист Української РСР.

ОДА (дав.-грец. *ὕδῃ* (*oide*) – пісня) – жанр лірики, вірш, що виражає піднесені почуття, викликані важливими історичними подіями, діяльністю історичних осіб. Оді притаманні урочистість і патетичність у висловленні почуттів. До жанру оди зверталися І. Котляревський («Ода Сафо»), К. Пузина, П. Гулак-Артемовський, М. Рильський, П. Тичина, М. Бажан, Є. Маланюк, Б. Демків та ін.

ОДЕСЬКА КІНОСТУДІЯ – Одеська кіностудія художніх фільмів утворена у 1919 році на базі існуючих у місті кінофабрик і стала першою в Україні. Серед перших режисерів були Петро Чардинін, Микола Салтиков, Лесь Курбас, Аксель Лундін, Олександр Анощенко, В'ячеслав Вісковський. Першим звуковим фільмом стала «Коліївщина» (1933 р.) Івана Кавалерідзе. На студії працювали художники-постановники і декоратори С. Зарицький, В. Кричевський, С. Худяков та ін. На кіностудії зняті фільми: «Кармелюк», «Донька моряка»

режисера Георгія Тасіна; «Два Федори», «Весна на Зарічній вулиці» режисера Марлена Хуцієва; «Остання справа комісара Берлаха», «Повість про перше кохання», «Здрастуйте, лікарю», «Капітан Немо», «Де ти, Багіро?», «Петля Оріона» режисера Василя Левіна; «Вертикаль», «Білий вибух», «Життя та дивовижні пригоди Робінзона Крузо», «Місце зустрічі змінити не можна», «Пригоди Тома Соєра і Гекльберрі Фінна», «В пошуках капітана Гранта», «Десять негрятят» режисера Станіслава Говорухіна; «Ніколи», «Вірність», «Міський романс», «Військово-польвий роман» режисера Петра Тодоровського; «Спрага», «Приходьте завтра» режисера Євгена Ташкова; «Формула райдуги», «Небезпечні гастролі», «Д'Артаньян та три мушкетери», «Сезон чудес», «В'язень замку Іф» режисера Георгія Юнгвальд-Хількевича; «Данило – князь Галицький», «Сто радощів, або велика книга відкриттів», «Хліб дитинства мого» режисера Ярослава Лупія та ін.

ОДЕСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, заснований у 1865 році як Імператорський Новоросійський університет, є одним із найстаріших закладів вищої освіти України. Багато яскравих сторінок вписали в історію України та університету всесвітньо відомі видатні вчені: І. І. Мечников – лауреат Нобелівської премії; фізіолог І. М. Сеченов – засновник вітчизняної фізіології; президент АН України, академік, мікробіолог Д. К. Заболотний; академік, ботанік В. І. Липський; біолог О. О. Ковалевський; фізики Ф. Н. Шведов, М. О. Умов; фізик-теоретик, засновник математичного відділення Новоросійського товариства природознавців М. О. Розумів; академік АН СРСР, засновник всесвітньо відомої школи хіміків-органіків М. Д. Зелінський; академік Російської АН й АН СРСР історик й археолог Ф. І. Успенський; академік, член Президії АН УРСР, засновник Фізико-хімічного інституту НАН України О. В. Богатський; член-кореспондент АН УРСР,

засновник Одеського планетарію астроном В. П. Цесевич; академік, зоолог, перший директор Севастопольської морської біологічної станції В. В. Заленський; математики М. Г. Крейн, І. В. Слешинський, О. И. Ляпунов й І. М. Занчевський; механік-винахідник Й. А. Тимченко; історики М. Є. Слабченко й П. Й. Каришковський; славіст В. І. Григорович, правник Є. В. Васьковський, зоолог-морфолог Д. К. Третьяков, патолог В. В. Підвисоцький, офтальмолог В. П. Філатов, хірург І. Ф. Сабанєєв, мікробіолог М. Ф. Гамалія, геолог А. М. Криштофович, гідрогеолог М. О. Головкінський, історик античності О. М. Деревиський, ботанік Ф. М. Каменський, ентомолог і зоогеограф І. К. Лопатін, хіміки Л. В. Писаржевський, П. І. Петренко-Критченко, відомий психолог М. М. Ланге, доктор педагогічних наук А. Г. Готалов-Готліб та ін. Наукова бібліотека університету – одна з найбільших і найстаріших наукових бібліотек України. Заснована в 1817 році, має фонд понад 3,6 мільйонів томів, серед яких унікальні стародавні видання XV–XVIII століть – 5 інкунабул, 27 палеотипів, надрукованих у першому сторіччі книгодрукування (XV століття) і близько 9000 найрідкісніших і коштовних книг. До унікальних відноситься перлина вітчизняного книгодрукування «Острозька біблія», видана в Острозі в 1581 році Іваном Федоровим і найстаріша в бібліотеці книга-інкунабула з геральдики Іоанна Андреа «Трактат про коріння», видана в Нюрнберзі в 1476 році. При університеті працюють Зоологічний, Петрографо-мінералогічний, Палеонтологічний музеї, Ботанічний сад, гідробіологічна станція.

ОЗНАКА – 1) особливість предмета або явища, яка визначає подібність свого носія до інших об'єктів пізнання або відмінність від них; 2) властивість.

ОЛІЙНИК, Борис Ілліч (1935–2017) – український поет, перекладач, дійсний член Національної Академії Наук України,

Герой України (збірки творів «Біла мелодія», «Відлуння», «Істина», «Коло», «Пісня про матір», «Планета поезія», «Поєми» та ін.).

ОЛІЙНИК, Степан Іванович (1908–1982) – український поет-гуморист і сатирик (збірки «Мої земляки», «Наші знайомі», «Батьки і діти», «В ім'я добра – супроти зла» та ін.).

ОП-АРТ, візуальне мистецтво (від англ. *op art (optical art)* – оптичне мистецтво) – напрям у мистецтві модернізму 60-х років ХХ століття, що розробляє в живописі й графіці декоративні ефекти простих геометричних форм, звичайно розрахованих на оптичний ефект. Застосовування дзеркал, лінз, динамічних конструкцій, лазерів, спалахів світла підсилює ефект сприйняття руху, мінливої форми і послідовної зміни образів.

ОПЕРА (італ. *opera* – дія, праця, твір) – музично-драматичний жанр, що ґрунтується на синтезі музики, слова, дії. В опері сценічна дія органічно поєднується з вокалом (солісти, ансамблі, хор), та інструментальною (оркестр) музикою, образотворчим мистецтвом (гримом, костюмами, декораціями, світловими ефектами, піротехнікою тощо). У більшості випадків опери пишуться за літературними сюжетами. Основою вокальних номерів є текст, який називається лібретто (наприклад, «Золотий обруч» Бориса Лятошинського, «Назар Стодоля» Костянтитка Данькевича, «Украдене щастя» Юлія Мейтуса, «Лісова пісня» Віталія Кирейка, «Милана» Григорія Майбороди та ін.). Опері розраховані на виконання оперними співаками в супроводі оркестру. В багатьох країнах світу існують спеціально обладнані будівлі для виконання опер – оперні театри.

ОПЕРЕТА (італ. *operetta* – маленька опера) – музично-сценічна вистава переважно розважального характеру, що поєднує монологічне і діалогічне мовлення з вокальною та інструментальною музикою, танцювальне мистецтво й естрадні

прийоми. Оперети пишуться на комічний сюжет, музичні номери в них коротші, ніж у оперних. В цілому музика оперети носить легкий, розважальний характер, однак напряму наслідує традиції академічної музики («Весілля в Малинівці», «Сорочинський ярмарок» Олексія Рябова, «Каштани Києва», «Даруйте коханим тюльпани» Оскара Сандлера та ін.)

ОПОВІДАННЯ – невеликий за обсягом прозовий твір, у якому зображувалась одна подія з життя одного, або двох сформованих персонажів, наприклад, «Народолубець» П. Мирного, «Відьма» М. Коцюбинського, «Мужицька смерть» Л. Мартовича. Майстрами оповідного жанру виявили себе Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Б. Грінченко, А. Тесленко, В. Винниченко, М. Хвильовий, А. Головка, Г. Косинка, І. Сенченко, О. Гончар, Є. Гуцало, В. Дрозд, Ю. Мушкетик

ОПРЕДМЕЧУВАННЯ – істотна сторона культури, що полягає в матеріалізації ідей, об'єктивізації форм.

ОРАНТА (від лат. *orans*, родовий відм. *orantis* – яка молиться, благає) – один із типів зображення Богоматері в молитовній позі – у повний зріст, із розведеними руками догори і повернутими до глядача долонями. Найбільш розповсюджений образ використовується в декоративно-ужитковому та монументальному мистецтві. Оранта набула поширення в іконографії та живописі Візантії й Київської Русі (наприклад, у Софійському соборі в Києві).

ОРАТОРІУМ (від лат. *oratorium*) – вид сакральної будови, власна капела, призначена для невеликих церковних служб.

ОРАТОРІЯ (італ. *Oratorio* від лат. *oro* – говорю, багато розмовляю) – великий концертний твір на певний сюжет (для солістів, хору і симфонічного оркестру). Ораторія виникла в XVII столітті майже одночасно з кантатою і оперою, має певну схожість з ними, відрізняючись від кантати розгорнутим сюжетом і більшими розмірами, а від опери – переважанням

оповідальності над драматургією, а також відсутністю сценічної дії та художнього оформлення (хоча бувають винятки). Наприклад, «Вишневий вітер» Олександра Білаша, «І нарекоша ім'я Київ» Лесі Дичко та ін.

ОРДЕР (від лат. *ordo* – порядок) – архітектурна система, заснована на суворому дотриманні правил поєднання форми і пропорцій колони в грецькому й римському мистецтві. Грецькі ордери поділяють на доричний, іонічний, коринфський та римські – тосканський і композитний. У період Відродження та в епоху Бароко виділяли ордери гігантський, рустичний і фігурний.

ОРИГАМІ (від япон. *ori* – складання, *kami* – папір) – мистецтво складання паперу. Метою цього мистецтва є створення витворів шляхом використання схеми геометричних згинів і складок. Термін відноситься до всіх типів складання паперу, а не тільки японських зразків.

ОРІЄНТАЛІСТИКА (від лат. *orientalis* – східний) – сходознавство – наука, що займається комплексним вивченням історії, економіки, мов, літератури, етнографії, мистецтва, релігії, філософії, пам'яток матеріальної і духовної культури Сходу (країн Азії та Північної Африки).

ОРЛОВ, Олександр Якович (1880–1954) – український астроном, член-кореспондент Академії Наук Союзу РСР, дійсний член Академії Наук Української РСР,

ОРНАМЕНТ (від лат. *ornamentum* – прикраса) – візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів, стилізованих тваринних чи рослинних мотивів. Як прикраса, відіграє функцію естетичного оздоблення тіла (ювелірні прикраси), приміщення, споруди (архітектурні прикраси), чи будь-якого іншого простору. Основи орнаменту часто дуже вибагливо комбінують плетіння зі звіриними мотивами (так званий тератологічний орнамент, причому звірі здебільшого фантастичні; цей орнамент найчастіше

зустрічається в старих рукописних книгах); комбінується й рослинний орнамент зі звірями, звірі навіть нерідко входять і до геометричного орнаменту (в західноукраїнських писанках та вишивках).

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ – греко-слов'яно-латинська академія, заснована князем В.-К. Острозьким у м. Острог близько 1576 року. Першим ректором був письменник-полеміст Герасим Смотрицький.

«ОСТРОМИРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ» – одна з найвидатніших пам'яток старослов'янського письменства в давньоруській редакції, яка була створена на Русі. Переписане у 1056–1057 роках. із староболгарського оригіналу київським каліграфом дияконом Григорієм. Книга написана кириличним уставом, оздоблена орнаментами та мініатюрами. Виконана на замовлення новгородського посадника Остромира – свояка київського князя Ізяслава. Остромирове Євангеліє – вибрані євангельські читання. Рукопис складається з 294 аркушів великого формату, написаний у два стовпці.

ОФОРТ (франц. *eau-forte* – міцна вода; азотна кислота) – техніка гравірування на металі, де заглиблені елементи зображення роблять способом травлення металу кислотами. Техніку офорту використав Т. Шевченко («Дари в Чигирині», «Казка»).

ОЦІНКА ЕСТЕТИЧНА – установлення значущості предметів, явищ дійсності й мистецтва з позицій уявлень особи про прекрасне; процес оцінювання має суб'єктивний характер, оскільки детермінується інтересами та потребами особи, які безпосередньо залежать від її світогляду, рівня естетичного розвитку.

П

ПАЛІТРА – 1) зазвичай прямокутна чи овальна пластина з дірочкою для утримання пальцем, призначена для змішування олійних фарб художником при роботі над картиною чи ескізом; 2) у переносному значенні – це набір фарб, що використовує художник; палітра може бути багатою чи обмеженою, залежно від художніх завдань, що поставив живописець.

ПАЛОМНИЦЬКА ЛІТЕРАТУРА – жанр давньоруської літератури. В паломницьких «ходіннях» описувалися подорожі до «святих місць» – у Палестину, на Афон, до Константинополя та ін. Своєрідні путівники, які містили найнеобхіднішу інформацію про «святі місця», відомості про природні багатства. Їх зміст формувався під впливом релігійних, апокрифічних легенд, доповнювався розповідями проповідників, монахів. Розвивалася в українському письменстві як літературний жанр з XII по XVIII століття. Її поява була зумовлена прагненням молодшої церкви Київської Русі зміцнитися шляхом безпосереднього спілкування з християнським Сходом, що підвищувало її авторитет. Зразком є “Житіє і ходіння Даниїла, Руської землі ігумена”, що виникло на початку XII століття. У XIV–XV століттях з’являються “Ходіння гостя Василя”, “Ходіння за три моря” Афанасія Нікітіна, де поряд з описами християнських святинь подано світські картини: міста, їх мешканці, східні базари, факти світської історії. Новим явищем у паломницькій літературі була творчість В. Барського (1701–1747 рр.). У його нотатках зосереджена увага на історії, географії, соціальному, економічному, політичному і культурному житті народів, помітні ознаки роману-автобіографії, роману-подорожі, оповідання.

ПАМ'ЯТНИК – твір мистецтва (скульптурна група, статуя, погруддя, плита з рельєфом або написом, тріумфальна арка, колона, обеліск, гробниця, надгробок тощо), що створюється з метою увічнення людей або історичних подій.

ПАМ'ЯТЬ СОЦІАЛЬНА – носій норм та цінностей соціальних груп, накопичує та зберігає «соціальний капітал» і забезпечує його використання в процесах спілкування й відтворення накопиченої соціальної інформації. З поняттям соціальної пам'яті корелюються такі концепти, як: культурна, колективна пам'ять, історична пам'ять, «контрапам'ять», місце пам'яті, «історична правда», «історичний досвід», «комунікативна традиція»

ПАНЕГІРЕК (від лат. *panegyrikus* – похвальна промова на урочистих зборах) – поетичний жанр, притаманною ознакою якого є похвала та уславлення визначної події чи подвигів видатної людини. У стародавніх Греції та Римі панегірики використовувалися як надгробна промова, що прославляла подвиги померлого. В Україні в першій половині XVII століття став поширеним різновидом поезії. Згодом став одним з літературних напрямів, прикладом красномовного мистецтва – використання різних словесних форм для возвеличення окремих осіб та подій. Прикладом можуть слугувати проповіді Феофана Прокоповича.

ПАНКУЛЬТУРА – 1) набір загальнокультурних характеристик, наявних у культурах всіх етносів; 2) загальнолюдська культура.

ПАННО (франц. *panneau* від лат. *pannus* – шматок тканини) – живописний або скульптурний твір декоративного характеру, який призначений для оформлення інтер'єру або екстер'єру. Зв'язок з архітектурою наближує панно до монументального живопису (розпису, фрески).

ПАНТЕЇЗМ (від грец. *παν* – усе і *θεός* – бог) – вчення про єдність Бога і світу, згідно з яким світ і людина розчинені у

вищому, а Бог присутній у всьому. відповідно до якого Бог ототожнювався з природою, отже, людина, створена «за його образом і подобою», ставала йому рівною. Визнавався українським мислителем Григорієм Сковородою.

ПАНТЕОН (дав.-грец. *πάνθειον* – храм або міста, присвячене всім богам) – 1) храм усіх богів; 2) група богів, які належать до будь-якої однієї релігії чи міфології; 3) назва священної споруди монументального характеру, зведена на згадку про видатних людей.

ПАРАДОКС (від грец. *παράδοξος* – несподіваний, незвичайний) – 1) порізно істинне твердження чи група тверджень, яке призводить до суперечності або ігнорує інтуїцію; 2) формальнологічна суперечність, яка полягає в тому, що в процесі доведення створюються умови для одночасного доказу істинності і хибності певного висловлювання, причому доведення істинності цього висловлювання неодмінно веде до визнання його хибності і навпаки; 3) несподіване явище, яке не відповідає звичайним науковим уявленням; 4) думка, що разуче розходитьсЯ з усталеними поглядами, начебто суперечить здоровому глуздові, хоч насправді може й не бути хибною.

ПАРСУНА (лат. *persona* – особистість, особа) – жанр портретного живопису кінця XVI – XVIII століть, що використовував прийоми іконопису. Прикладом слугують портрети Данила Апостола, М. Миклашевського, В. Гамалії, С. Сулими та ін. (Державний музей українського образотворчого мистецтва, Київ).

ПАРТЕСНИЙ СПІВ (з лат. *partes* – частини, партії, голоси) – вокальний жанр, церковне хорове багатоголосся, що складається з восьми – двадцяти самостійних партій. Теоретичні основи партесного співу були викладені в ряді трактатів. Найвідоміший з них і єдиний збережений (у кількох редакціях) – «Грамматика мусікійська» музичного теоретика

Миколи Дилецького. З 1970-х почалось відродження партесної музики. Особливу роль у цьому відродженні відіграла наукова і популяризаторська діяльність українського музикознавця Н. О. Герасимової-Персидської,

ПАТЕРИКИ (грец. *paterikon*, лат. *vita patrum* від *pater* – батько) – життєписи і повчання святих отців Церкви, збірники оповідань про життя християнських святих отців, засновників християнської церкви, про подвиги пустельників і ченців. Патерики укладали за територіальним принципом, об'єднуючи житія праведників тієї чи іншої країни або громади. Найвизначнішою пам'яткою вітчизняної літератури вважається «Києво-Печерський патерик», де зібрано легенди й оповідання про обставини будівництва Успенського собору, численних мешканців монастиря, про подолання земних спокус.

ПАТЕРН (анг. *pattern* – зразок, шаблон, модель) – 1) у психології систематично повторюваний, стійкий елемент або послідовність елементів поведінки; 2) в культурології – зразок, модель культури, структура культурного об'єкта або явища (матеріальні предмети, способи й манери поведінки, правові або звичайні нормативи вчинків людей, жанри та стилі художньої творчості, форми економічних, політичних або релігійних стосунків тощо).

ПАТОН, Борис Євгенович (1918–2020) – український вчений у галузі зварювальних процесів, металургії і технології металів, президент Національної Академії Наук України (1962–2020 рр.), двічі Герой Соціалістичної Праці, Герой України.

ПАТОН, Євген Оскарович (1870–1953) – український вчений в галузі зварювальних процесів і містобудування, дійсний член Академії Наук Української РСР, Герой Соціалістичної Праці, заслужений діяч науки УРСР.

ПАТОРЖИНСЬКИЙ, Іван Сергійович (1896–1960) – український оперний співак (бас), педагог, соліст Київського театру опери та балету, народний артист Союзу РСР.

ПЕЙЗАЖ (франц. *Paysage* – країна, місцевість) – жанр образотворчого мистецтва або окремий твір цього жанру, в якому основним об'єктом зображення є природа. У пейзажі відтворюються реальні або уявлювані художником види (місцевості, архітектурних споруд, міст, морські види та ін.) В українському образотворчому мистецтві майстрами пейзажу є К. Трутовський («Пропав безвісти»), К. Крижицький («Захід сонця»), І. Їжакевич (Володимирська гірка»), С. Васильківський («Весна в Україні»), К. Костанді («Рання весна»), Л. Мучник («Гурзуф»), Ю. Клапоух («Мілка вода») та ін.

ПЕРГАМЕНТ (від лат. *pergamena* – висушена і вибілена овеча шкура) – основа для нанесення текстів і малюнків.

ПЕРЕКАЗИ – усні оповіді про життєві факти, явища, драматичні ситуації, пов'язані з конкретними історичними подіями, інформація про які передається не очевидцями, а шляхом переповідання почутого (звідси і назва – переказ).

ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ – визначна рукописна пам'ятка староукраїнської мови та мистецтва XVI століття. Один з перших українських перекладів канонічного тексту (четвероевангелія) на староукраїнську літературну мову, здійснений у 1556–1561 роках Михайлом Василевичем із Сянока та архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм у селі Двірці та м. Пересопниці на Волині. Оригінальне видання зберігається у Києві в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

ПЕРСОНАЛІЗМ (від лат. *persona* – особа) – напрямок філософсько-культурологічної думки кінця XIX – XX століть, що виходить з уявлення, що первинною реальністю і головною цінністю культури є творча особистість.

ПЕРУН – головний бог у слов'ян-язичників. Свято Перуна відзначають 20 липня (за православним календарем – 2 серпня). Перун згадується у слов'янських літописах, в тому числі і в

договорах Русі і Візантії (князя Олега – 907 р, князя Ігоря – 945 р., князя Святослава – 971 р.).

ПЕРФОРМАНС (від англ. *Performance* – вистава, дійство, здійснення)-1) різновид концептуального мистецтва, що спеціалізується на відображенні переживань, станів свідомості, соціально-психологічних явищ, які виникають у процесі людського спілкування. Засобом і матеріалом творчості у перформансі є тіло, зовнішній вигляд, жести, поведінка художника, який бере на себе роль актора; 2) коротке дійство або вистава, що виконується за визначеним планом, сценарієм, програмою одним або кількома учасниками в художній галереї, музеї, залі перед запрошеною публікою. Перформанс виник на межі 60–70-х років ХХ століття, виражаючи ідеали контркультури, молодіжного руху на Заході, просякнутого антиміщанським пафосом. Одні з піонерів перформансу в Україні був художник Федір Тетянич. Художники-перформери В. Кауфман, А. Степаненко. В. Цагалов

ПЕРШОДРУК – умовна назва книг, випущених у певній країні впродовж деякого часу після запровадження в ній книгодрукування (наприклад, «Апостол», «Буквар» Івана Федорова).

ПЕТРУСЕНКО, Оксана Андріївна (1900–1940) – українська оперна співачка (лірико-драматичне сопрано), солістка Київського театру опери та балету, народна артистка Української РСР,

П'ЕСА (від франц. *pièce* – шматочок) – 1) форма літератури написана драматургом, яка зазвичай складається з діалогів між персонажами й кінцевою метою якої є саме вистава, а не просто читання; 2) невеликий сольний або ансамблевий завершений музичний твір.

ПИМОНЕНКО, Микола Корнилович (1862–1912) – український художник-живописець, академік живопису Петербурзької академії мистецтв (роботи «Бесіда», «Брід»,

«Жнива в Україні», «З лісу», «Зустріч», «Молодиця», «По воду», «Різдвяне ворожіння», «Свати», «У похід» та ін.).

ПИРОГОВ, Микола Іванович (1810–1881) – видатний хірург, анатом та педагог, засновник військово-польової хірургії, доктор медицини, член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук.

ПИСАРЖЕВСЬКИЙ, Лев Володимирович (1874–1938) – український вчений в галузі фізичної хімії, дійсний член Академії Наук Союзу РСР, засновник Українського інституту фізичної хімії.

ПІГРОВ, Костянтин Костянтинович (1876–1962) – український диригент і педагог, заслужений діяч мистецтв Української РСР.

ПІКТОГРАМА (від лат. *pictus* – намальований та грец. *γράφω* – запис) – знак, який відображає впізнавані риси об'єкту, предмету чи явища, на які вказує, частіше у схематичному вигляді.

ПІКТОГРАФІЯ – найдавніша, добуквенна система письма, що відображала зміст повідомлення у вигляді малюнка чи послідовності малюнків.

ПІЛЯСТР (фр. *pilastre*) – плаский виступ у стіні будівлі, почасти чотирикутний. Зовні має ознаки колони – базу, тіло, але без інтазису (потовщення всередині), капітель.

ПІСНІ-ХРОНІКИ – літературний жанр, який відображає неординарні, виняткові події громадсько-побутового та родинно-побутового характеру, цей літературний жанр описує реальні факти, з усіма подробицями інформуючи про особливе в житті людини або колективу. Пісні-хроніки дуже близькі за жанровими особливостями до історичних пісень і до балад.

ПЛАКАТ – різновид графіки, рекламне, агітаційне або навчальне яскраве зображення на великому аркуші, що супроводжується коротким пояснювальним текстом. Види плакатів: 1) соціальний, який пропагує базові соціальні

цінності, в якому відображені соціальні прояви особистості, специфіка соціальних взаємовідносин в суспільстві, значущі соціальні проблеми, загрози та лиха; 2) авторський – виставковий варіант; ближчий до мистецтва, він глибший та суб'єктивніший; 3) масовий – безособовий, безіменний; носить спонтанний характер, має тимчасовий епізодичний контакт з глядачем. Відомим українським майстром плакату є живописець Василь Босенко.

ПЛЕМ'Я – форма етнічної спільності й суспільної організації первісного, докласового суспільства. В основі племен – родові відношення, що визначають розрізнення племен за територією, мовою, культурою.

ПЛЕНЕР (від франц. *en plein air* – на свіжому повітрі) – правдиве зображення натури у природних умовах, під відкритим небом, при активному впливі світла та повітря; живопис на відкритому повітрі пов'язаний із вивченням плернерних ефектів.

ПЛІНФА (з грец. *πλίνθος* – плита) – широка та плоска обпечена плитоподібна цегла, яка використовувалася при будівництві у Візантії, була нерідко основним матеріалом для будівництва конструктивних елементів будівель. Використовувалася у давньоруській храмовій архітектурі X – початку XIII століть (Десятинна церква та Софійський собор у Києві, церква Спаса на Берестові).

ПОВАЛІЙ, Таїсія Миколаївна (нар. 1964) – українська естрадна співачка, народна артистка України.

ПОВІР'Я – фольклорні твори, в яких відображено народний світогляд, язичницькі релігійні вірування, міфологічні демонологічні уявлення та погляди, різноманітні табу, яких мала дотримуватися людина. Традиційні повір'я стосуються таких аспектів природи й життя людини, як земля, космічні світила, вогонь, блискавка, предмети хатнього вжитку тощо.

ПОВІСТЬ – епічний прозовий твір, який характеризується однолінійним сюжетом, а за широтою охоплення життєвих явищ і глибиною їх розкриття займає проміжне місце між романом та оповіданням. Крім обсягу, різниться від оповідання розгорнутішим сюжетом, більшою кількістю другорядних персонажів, повнішою та глибшою їх характеристикою, наявністю описів. У самостійний вид епосу відмежувалася лише на початку ХІХ століття. У києво-руській літературі повістю називали будь-яку об’єктивізовану розповідь про життєві та історичні події, вона була близькою до літопису (“Повість минулих літ”), апокрифів (“Повість про Варлаама і Йоасафа”). Перша повість, писана українською мовою – «Маруся» Г. Квітки-Основ’яненка (1833 р.).

ПОЕЗІЯ (грец. *ποίησις* – творчість) – художньо-образна словесна творчість, в якій мова використовується з естетичною чи знаково-символічною (евокативною) метою окрім або замість самої денотації. У поетичному тексті головна роль зазвичай відводиться формі висловлювання. Є мовним мистецтвом, яке передбачає максимальне використання мовних засобів, а також творення нових поетичних образів, тобто нових семантичних зв’язків між мовними одиницями шляхом метафоризації чи метонімізації тексту.

ПОЕМА – 1) Ліричний, епічний, ліро-епічний твір, переважно віршований, у якому зображені значні події і яскраві характери персонажів («Енеїда» І. Котляревського, «Відьма» Т. Шевченка, «Бояриня» Л. Українки, «Похорон друга» П. Тичини, «Син України» В. Сосюри, «Жага» М. Рильського). Як жанр, що розвивається на межі епосу, лірики й драми, синтезуючи в собі їх характерні засоби та прийоми, поема залишається найпродуктивнішою і сьогодні. Наприклад, твір М. Вороного «Євшан-зілля» є поемою, оскільки він багатий на художні засоби (епітети, метафори, порівняння тощо), написаний віршованою формою, у ньому зображені яскраві

події і непересічні характери. Іноді поемою називають великий прозовий роман, який, крім глибокого змісту й широкого охоплення життєвих подій, відзначається пафосом і ліризмом («Поема про море» Олександра Довженка). 2) На початку XIX століття в інструментальній музиці поемою називали п'єсу у жанровому відношенні близьку до фантазії. У XX столітті поемою називався різновид кантати чи ораторії ліричного змісту (симфонічні поеми «Лілея» Г. Майбороди, «Каменярі» С. Людкевича, поема «Кармелюк» А. Свечникова та ін.).

ПОЛЕМІКА (від грец. *πολέμιος* – ворожий, войовничий) – зіткнення різних поглядів при обговоренні будь-яких наукових, політичних, літературних та інших питань.

ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА – твори церковно-теологічного і художньо-публіцистичного характеру в Україні в XVI–XVII століттях. Ініціаторами полеміки були: Бенедикт Гербест – педагог, єзуїт, професор Краківської академії, польський єзуїт Петро Скарга, митрополит Київський, Галицький і всея Русі Іпатій Потій. Відповіддю на твори супротивників стали українські полемічні твори, серед яких найбільш популярна – анонімна «Історія про одного папу римського». Першим друкованим полемічним твором православного письменника був трактат Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» (1587 р.), автор пристрасно й образно змалював становище української православної церкви. Важливе пізнавальне і мистецьке значення мають полемічні твори Клірика Острозького («Одписи»), Христофора Філалета «Апокрисис», Мелетія Смотрицького «Тренос, або Плач східної церкви...», анонімна «Пересторога», Захарії Копистянського «Палінодія», Василя Красовського, письменника і вченого Дем'яна Наливайка. Видатним явищем полемічної літератури є твори Івана Вишенського, які позначені досконалим знанням Святого Письма та богословської літератури. Для нього було важливим

обстоювання істини – ідеалу, до якого людина має прагнути, очищуючись від неправд свого часу. Цікавим зразком творчості Івана Вишенського є його «Послання к утеклим от православної віри єпископам» (1598 р.) – викривальний памфлет, адресований ініціаторам Берестейської унії – православним ієрархам Іпатію Потію, Кирилу Терлецькому, Гедєону Балабану та ін. Він вважав, що ці морально звироднілі люди не мають права виступати від імені цілого українського народу, бо живуть за системою подвійних стандартів. На противагу цьому Іван Вишенський підносив ранньохристиянські ідеали – гуманізм, заповіді Божі як справжні критерії вчинків, ідеї простоти, зневаження багатства й апологія бідності, пріоритет добра і засудження зла.

ПОЛІМОРФІЗМ КУЛЬТУРИ – множинність форм культури, культурна різноманітність, яка зумовлена соціальною різнорідністю суспільства, що веде до диференціації властивих йому цінностей.

ПОЛІС (грец. *πόλις*) – місто-державна, що складалася із самого міста і прилеглої до нього території, особлива форма соціально-економічної і політичної організації суспільства, типова для Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

ПОЛІТЕЇЗМ (від грец. *πολύς* – багато і *θεός* – бог) – багатобожжя, віра у багатьох богів, поклоніння багатьом богам.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА – сфера культури, що вивчає характер і рівень політичних уявлень, знань, оцінок, дій членів суспільства та зміст і якість цінностей, традицій, норм, які регулюють зовнішні та внутрішні відносини у суспільстві.

ПОНОМАРЕНКО, Євген Порфирович (1909–1994) – український актор театру і кіно, актор Київського українського драматичного театру імені І. Франка, народний артист Союзу РСР.

ПОП-АРТ (від англ. *popular art* – популярне мистецтво) – течія в авангардному мистецтві 1950–1960-х років, в якій

художня творчість підмінювалась композиціями з реальних об'єктів, як правило, в несподіваних або зовсім абсурдних поєднаннях. Основною категорією поп-арту був не образ, а позначення.

ПОП-КУЛЬТУРА – сукупність творів різних видів мистецтва (музики, живопису, скульптури, прикладного мистецтва тощо), що використовують прийоми й засоби, які розраховані на масове сприйняття.

ПОРТРЕТ (франц. *portrait*) – мальоване, скульптурне або фотографічне зображення людини або групи людей, а також відповідний жанр образотворчого мистецтва. Майстри пртрету: В. Боровиковський (портрет Марії Лопухіної), С. Васильківський (портрет М. Уварова), П. Мартинович (портрет Павла Тарасенка з села Кирилівка), Ф. Кричевський (автопортрет), О. Мурашко («Дівчина в червонім капелюшку»), Г. Кальченко (скульптурні портрети М. Вовчок, О. Кобилянської, Г. Майбороди, В. Косенко), О. Стельмашенко (скульптурний портрет Г. Ахматової), О. Князик (скульптурний портрет М. Горького) та ін.

ПОСТІМПРЕСІОНІЗМ (франц. *Postimpressionisme*) – напрям у живопису. Виник у 1880-х роках. Художники цього напрямку не дотримувалися тільки зорових вражень, а прагнули вільно та узагальнено передавати матеріальність світу, вдавалися до декоративної стилізації. До видатних представників постімпресіонізму в живопису відносяться Вінсент ван Гог, Поль Гоген, Поль Сезанн, Анрі Тулуз-Лотрек.

ПОСТМОДЕРНІЗМ (франц. *postmodernisme*) – напрямок в архітектурі і мистецтві другої половини 1970–1980-х років, який протиставляється модернізму. Він відображує розчарування художньої інтелігенції в ідеалах, догмах та ідеях модернізму, у програмному елітаризмі, самоізоляції від довкілля, заглиблюванні у внутрішній світ художника

ПОСТУЛАТ – вихідне твердження, яке при побудові наукової теорії сприймається без доказу. Те ж, що й аксіома.

ПОТЕБНЯ, Олександр Опанасович (1835–1891) – видатний український мовознавець, філософ, фольклорист, етнолог, літературознавець, педагог, член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА – інститут формалізованих нормативних взаємовідносин, що регулюються обов'язковими для виконання законами, юридичними нормами та охороняються державою.

ПРАГМАТИЗМ (від грец. *πράγμα* – діло, дія) – доктрина / світогляд, що ставить усе знання і істину у пряме відношення до життя та дії; прагматизм судить про значення ідей, суджень, гіпотез, теорій і систем відповідно до їхньої здатності задовольнити людські потреби та інтереси у соціальний спосіб.

ПРАЦЯ – цілеспрямована діяльність людини, у процесі якої вона за допомогою знарядь праці взаємодіє з природою, використовує її у своїх цілях.

ПРИКАЗКА – жанр фольклорної прози, короткий сталий образний вислів констатуючого характеру, що має одночленну будову, нерідко становить частину прислів'я, але без висновку, і вживається в переносному значенні. Зміст її, на відміну від прислів'я, не має звичайно повчального характеру, їй властива синтаксична незавершеність. Досить часто це вкорочене прислів'я, наприклад: «як сніг на голову», «вивести на чисту воду», «лисячий хвіст», «собаку з'їв».

ПРИСЛІВ'Я – мала форма народної поетичної творчості, короткий, ритмізований вислів, що несе узагальнену думку, висновок, іносказання з дидактичним ухилом. Перші збірники українських прислів'їв та приказок, що дійшли до нашого часу, з'явилися в другій половині XVII століття. Одним із тогочасних збирачів прислів'їв був відомий український поет другої

половини XVII століття Климентій Зиновійв. Вперше добірку прислів'їв надрукував О. Павловський у своїй «Грамматице малороссийского наречия» (1818 р.) Справжні народні прислів'я поєднують у собі глибокий зміст з дуже простою, але образною формою, їх легко запам'ятовувати й виголошувати. Прислів'я, як правило, короткі, їхня будова відзначається симетричністю, поділом на частини, що ритмуються між собою; рими в них багаті й іноді несподівані. Часто прислів'я будуються з використанням або синтаксичного паралелізму («Хвали жито в стогу, а пана в гробу»), або протиставлення («Рання пташка дзьобик чистить, а пізня очиці жмурить»). Найчастіше прислів'я використовують метафору, а також гіперболу («Такий тупий ніж, що й киселю не ріже»), іронію («Поможе, як мертвому кадило»), порівняння («Живе, як у батька за пазухою»), епітети («У лиху годину узнаєш вірну людину») та інші тропи. Народні прислів'я та приказки завжди привертали пильну увагу письменників, які їх збирали й використовували у своїх творах. Іноді прислів'я та приказки виносяться в назву твору (роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», драма Марка Кропивницького «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», оповідання Григорія Квітки-Основ'яненка «Добре роби, добре й буде»).

ПРИРОДА – 1) все існуюче, весь світ у різноманітті його форм; 2) середовище життя людини та існування людського суспільства, що містить також «другу природу» – створені людиною матеріальні умови її існування.

ПРИТЧА – твір, в основу якого покладено повчально-алегоричний сюжет, побудований на прихованому порівнянні. Сюжет притчі будується в образній формі, на життєвих ситуаціях, на повсякденних спостереженнях суспільного життя. Притчі мають надзвичайно великий зміст, колосальний задум, неабиякий замисел; винятково дохідливо сприймаються. Уособлюють в собі й світські ситуації, й приповідки, й народні

спостереження, й загалом всю народну мудрість. Широко застосовуються в Євангелії, виражаючи в алегоричній формі духовні настанови, як, приміром, «Притчі Соломона». До притчі зверталися і українські поети (І. Франко, Л. Костенко та ін.). Позначився жанр притчі і на українському малярстві, зокрема на серії малюнків Т. Шевченка.

ПРОГРЕС І РЕГРЕС – зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного (прогрес) і навпаки (регрес). Протилежні форми розвитку суспільства. Прогрес визначається передусім ступенем розвитку виробничих сил, економічного устрою, розвитку науки й культури, особистості, ступенем зростання суспільної свободи.

ПРОКОПОВИЧ, Феофан (1681–1736) – український богослов, письменник, філософ, математик, перекладач, ректор Києво-Могилянської академії, архієпископ.

ПРОПОВІДЬ – християнська церковна настанова, завданням якої є пояснення та тлумачення слухачам вчення Ісуса Христа. Українські проповідники кінця XVI – початку XVII століть досягали зрозумілості і доступності своїх повчань та настанов простотою викладу та будували їх без особливих риторичних хитрощів. Для того, щоб задовольнити смаки аудиторії, проповідникам доводилося вводити у свої промови незвичайні і цікаві факти і відомості, приклади та оповідання з використанням порівнянь, метафор і алегорій.

ПРОСВІТНИЦТВО – ідейна течія епохи переходу від феодалізму до індустріального суспільства, яка відображала антифеодальний, антиабсолютистський настрій освіченої частини населення у другій половині XVII – XVIII століття. Представники цієї течії: вчені, філософи, письменники, митці – вважали метою суспільства людське щастя, шлях до якого – переустрій суспільства відповідно до принципів, продиктованих розумом, були прихильниками теорії

природного права. Своїм завданням проголошували утвердження свободи, розвиток природних здібностей кожного, громадянське виховання та поширення освіти. XVIII століття називають також Добою розуму, адже разом з ідеями Просвітництва утверджувалася віра в силу знань та можливість розумного облаштування громадського життя. Саме в цей час виникла й ідея поступу – тобто послідовного розвитку людства через здобуття нових знань, вдосконалення суспільного ладу та покращення умов життя. Епоха Просвітництва розпочалася в другій половині XVII століття в часи англійської буржуазної революції й тривала до Великої французької революції. Ідеологію Просвітництва визначали дві головні риси 1) віра в безмежні можливості людського розуму, який став для ідеологів Просвітництва мірилом усього суцього; 2) віра в те, що, використовуючи можливості людського розуму, можна поліпшити світ, побудувавши людське суспільство, засноване на засадах розуму, а отже, істини і справедливості. Звідси поставала і практична мета просвітницької ідеології: перетворити людину «природну», себто нерозвинуту, в людину цивілізовану, тобто культурну й освічену. Цього, на думку просвітників, можна було досягти, пробуджуючи і виховуючи, розвиваючи і вдосконалюючи в людині її розумний початок, тобто ту властивість, завдячуючи якій вона початково і виділилась із природи і світу її примітивних творінь-істот. Ідеї Просвітництва були присутніми в лекціях викладачів Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича, Стефана Калиновського, Мануїла Козачинського, Георгія Кониського. Ідеї громадянського гуманізму яскраво виявилися в ораторсько-учительській прозі другої половини XVII століття. Серед її представників – Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Варлаам Ясинський, Дмитро Туптало. Класицизм в українській літературі проявився у шкільній драмі, панегіричній поезії й зазнав впливу бароко. Характерним втіленням бароко в

українській поезії є збірка "курйозних віршів" Івана Величковського. Вершиною давньої української літератури стала творчість Григорія Сковороди. Ідеї істинності життя – у "сродній" праці, палке прагнення бачити в Україні людей "із світлим розумом і гарячим серцем", прославлення борців за волю – загальні напрями спадщини поета-патріота.

ПРОТЕСТАНТИЗМ (від лат. *protestatio* – протест, заява) – третій, після православ'я й католицизму, різновид християнства; один із найпоширеніших напрямів у християнстві, що відокремився від католицизму в період Реформації у XVI столітті (англіканство, лютеранство, кальвінізм та ін.) та у результаті подальшого внутрішнього поділу (адвентизм, баптизм, євангелізм, методизм та ін.). Протестанти не визнають католицького чистилища, відкидають православних і католицьких святих, янголів, Богородицю; християнський триєдиний Бог посідає у них абсолютно монопольну позицію.

ПРОЦЕСИ КУЛЬТУРНІ – зміна у часі культурних систем і об'єктів, а також типових моделей взаємодій між людьми та їх соціальними групами. Серед культурних процесів визначаються: генезис, формування, функціонування, поширення, мінливість, відтворення культури і т. п. Прийнято виділяти культурні модальності: еволюція, модернізація, прогрес, деградація, деструкція, циклізм та ін.

ПСАЛТИР (КНИГА ПСАЛМІВ) – одна з книг Святого Письма (Старого Заповіту Біблії). Однією з перших перекладена старослов'янською мовою ще за часів Кирила і Мефодія. Складається з 150 ліричних пісень-псалмів (у православ'ї – 151 псалом) з молитвами до Всевишнього, часто друкується окремою книгою та використовується для богослужбових піснопінь.

Р

РАРИТЕТ – річ, цінність якої визначається насамперед її винятковою рідкістю. Досить часто предмети раритету є антикваріатом; щоб стати антикваріатом, предмету, що є раритетом, треба мати значний вік – не менше 50 років (в Україні), хоча в кожній країні терміни визнання речі антикваріатом різні. Термін вживають до музейних експонатів. Раритет становить цінність передусім для колекціонерів чи поціновувачів цієї речі. Часто раритетами стають речі, що були певний період загальнопоширеними і зовсім не були рідкістю.

РАЦІОНАЛІЗМ (від лат. *ratio* – розум) – 1) філософський напрям, що визнає розум основою пізнання і поведінки; 2) напрям в архітектурі ХХ століття, основним принципом якого є єдність архітектурної форми, конструкції та функціонально обумовленої архітекτονіки.

РЕАЛІЗМ (від лат. *realis* – дійсний) – 1) прагнення до більш повного, глибокого і всебічного відображення реальності у всіх її проявах; 2) стиль і напрям у мистецтві, які ставили метою правдиве відтворення дійсності в її типових рисах. Панування реалізму слідувало за добою романтизму і передувало символізму. Основною для реалізму стає проблема взаємин людини і середовища, впливу соціально-історичних обставин на формування духовного світу (характеру) особистості. Замість інтуїтивно-почуттєвого світосприйняття на перше місце в літературі висувається пізнавально-аналітичне начало, а типізація дійсності утверджується як універсальний спосіб художнього узагальнення. Реалізм як художня система ґрунтується на спостереженнях, вивченні та аналізі дійсності. В українській літературі реалізм почався з другої половини ХІХ століття, прийшовши на зміну романтизму, від якого він перебрав захоплення етнографізмом та героїзацію історичних

постатей. «Народні оповідання» Марка Вовчка (1857 р.) при всій реалістичній актуальності тим ще забарвлені романтичним фольклором. Далі реалізм використано з позицій народницьких і просвітянських (С. Руданський, А. Свидницький) та громадсько-програмових (особливо О. Кониський). Подальшим етапом школи реалістів була «об'єктивна проза» 1880–1890-х років: І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, Б. Грінченка й І. Франка. Вона визначається епічною шириною описів і розповіді, уведенням соціальних і національних тем, поширенням тематики з селянської верстви на робітничі й нову інтелігенцію, поданих на тлі тодішнього розвитку капіталізму в Росії й Австрії. Типові для реалізму поезії – вірші Б. Грінченка і П. Грабовського. Про силу реалістичного проникнення у суспільні відносини, в морально-етичні засади пореформеної доби свідчать драматичні твори М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого. Реалістичні картини народного життя змальовані у сценічних творах українських композиторів: П. Ніщинського, Д. Сочинського. В українському образотворчому мистецтві реалізм проявився у творах С. Васильківського, П. Забіли, Б. Едуардса, П. Мартиновича, М. Пимоненка, Л. Позена, М. Самокиша, О. Сластіона, К. Трутовського, М. Ярошенка та ін.

РЕВОЛЮЦІЯ (від лат. *revolution* – поворот, переворот) – глибока зміна у розвитку будь-яких явищ природи, суспільства або пізнання. Найбільш широко поняття використовується для характеристики суспільного розвитку.

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ – об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення та культу, системою організаційних принципів і правил.

РЕЛІГІЯ (від лат. *religio* – набожність, святиня, предмет культу) – 1) духовний феномен, який виражає віру людини в існування надприродного Начала; 2) світогляд та світовідчуття,

а також відповідна поведінка й специфічні дії, що засновані на вірі у надприродне, в існування Бога або богів.

РЕФЛЕКСІЯ (лат. *reflexio* – повернення назад) – акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, Я. Пізнання можна досліджувати через результати – зміну наукових ідей, теорій – це об'єктивний метод, а можна – через аналіз суб'єктивної діяльності пізнання – це рефлексія. В різних філософських системах цей термін мав різний зміст. Локк вважав рефлексію джерелом будь-якого знання. Для Лейбніца рефлексія – увага до того, що відбувається в нас самих. За Юмом, ідеї – це рефлексії над зовнішніми враженнями. Для Гегеля – взаємне відображення одного в іншому, наприклад, в сутності – явища. Термін «рефлексувати» означає звертати свідомість на самого себе, розмірковувати над своїм психічним станом.

РЕФЛЕКСІЯ КУЛЬТУРНА (від лат. *reflexio* – повернення назад) – стан свідомості, спрямований на переусвідомлення культурних актів, що відбулись, і свого культурного досвіду в пошуках нових парадигм розвитку культури та власного удосконалення.

РЕФОРМАЦІЯ (від лат. *reformatio* – перетворення, виправлення) – масовий релігійний та соціально-політичний рух XIV–XVI століть в європейських країнах, який був спрямований на повернення до біблійних першоджерел християнства, і набув форми релігійної боротьби проти католицької церкви і папської влади. Її початком прийнято вважати виступ Мартіна Лютера у 1517 році зі своїми „95 тезами», в яких він виступав проти зловживань католицької церкви, зокрема проти продажу індульгенцій.

РИЛЬСЬКИЙ, Максим Тадейович (1895–1964) – український поет, перекладач, мовознавець, літературознавець, дійсний член Академії Наук Української РСР (збірки поезій

«Крізь бурю і сніг», «Знак терезів», «Україна», «Вірність», лірична поема «Слово про рідну матір» та ін.).

РИТОРИКА, красномовство (від грецьк. *ῥήτωρ* – оратор) – мистецтво якісного висловлювання думок з метою переконання та впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей. Вивчає методику творення тексту, визначає його структуру, найпридатнішу для зрозумілого й аргументованого викладення думки. Є однією з найдавніших наук, її виникнення припадає на античні часи; була засобом захисту і звинувачення на судовому процесі. Засвоєння риторики вважалося необхідною підготовкою в Стародавній Греції та Римі. На землях Київської Русі ораторське мистецтво розвивалося під візантійським впливом. Видатними ораторами були Іларіон, Кирило Туровський (XI–XII століття). В XVI–XVII століттях ораторські мистецтва вивчали в братських школах і Києво-Могилянській колегії. Йоаникій Галятовський уперше створив курс риторики українською мовою, орієнтований на укладання церковних проповідей. Йоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський та Лазар Баранович своєю проповідницькою практикою сприяли перетворенню української проповіді в літературний жанр. Наступне покоління українських проповідників – Стефан Яворський, Димитрій Туптало, Феофан Прокопович, Георгій Кониський – розвинули панегіричний жанр.

РИТУАЛ (від лат. *ritualis* – обрядовий) – 1) історично створена форма неінстинктивної, передбачуваної, соціально санкціонованої, упорядкованої символічної поведінки, в якій спосіб і порядок виконання дій строго канонізовані й не піддаються раціональному поясненню; 2) у сучасному суспільстві зберігається, головним чином, у галузі церемоніальних форм офіційної поведінки і побутових відносин.

РІЗЬБЛЕННЯ, різьба, різьбярство – один з найдавніших і найбільш поширених видів декоративного мистецтва, який полягає у знятті певного шару матеріалу за допомогою спеціальних інструментів. Малюнок чи візерунок, виконаний у цій техніці, теж називається «різьба».

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ – ліричні поетично-музичні твори, в яких відображено почуття, переживання, думки людини, пов'язані з її особистим життям, подіями у сім'ї, родинними стосунками, коханням тощо (наприклад, «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Цвіте терен, цвіте терен» та ін.).

РОК-КУЛЬТУРА – явище молодіжної субкультури, що виникла у Великобританії та США в середині ХХ століття навколо нового музичного стилю; виражає нонконформістський пафос. Українська рок-музика з'явилася за часів СРСР в кінці 1960-х років.

РОКОКО (франц. *rococo* від *rocaille* – схожий на мушлю) – напрям в європейському мистецтві (живопису, скульптурі, декоративному мистецтві) першої половини ХVIII століття (реверсований стиль щодо бароко). Відповідно до його норм художні образи позбавлені драматизму, в позах і жестах відчувається манірність. Майстри намагаються передати не стільки справжні людські переживання, скільки їх символічні ознаки, що створює ілюзію театральної гри. Найкращі зразки архітектури доби рококо в Україні: Покровська (1766 р.) і Набережно-Миколаївська (1772–1774 рр.; архітектор Іван Григорович-Барський) церкви на Подолі, Лаврська дзвіниця (1731–1745 рр.; архітектор Йоган Готфрід Шедель), Андріївський собор (1747–1753 рр.; архітектор Бартоломео Растреллі) – у Києві, ратуша в Бучачі (1743–1758 рр.) і кафедра святого Юра у Львові (1745–1770 рр.; архітектор Бернард Меретин), собор Різдва Богородиці в Козельці на Чернігівщині (1752–1763 рр.; архітектори А. Квасов і І. Григорович-Барський), собор Успіння Богородиці Почаївської Лаври (1771–

1783 рр.; архітектор Готфрід Гофман), римо-католицький костел домініканців (1745–1749 рр.; архітектор Август Мошинський) у Тернополі й (1747–1764 рр.; архітектор Я. де Вітте) костел Домініканів у Львові, парафіяльний костел у Холмі (1753 р.). Головним центром розвитку скульптури рококо був Львів (Йоган Пінзель; скульптури для фасада кафедри св. Юра і розп'яття для костюлу св. Мартина у Львові), роботи майстрів Михайла Філевича, Івана Оброцького та ін. Найкращі іконостаси доби рококо були у Києві в церквах: Успенській на Подолі, Щекавицькій, Петра і Павла, Георгіївській, Трьох Святителів, Видубецького Михайлівського монастиря. В стилі неорококо виконані інтер'єри палацу Гагаріних (зараз використовується як Державний літературний музей) й театру опери та балету в місті Одеса (архітектори Фельнер і Гельмер).

РОМАН – літературний формат, найпоширеніший у XVIII–XX століттях; великий за обсягом, складний за будовою епічний твір, у якому широко охоплені життєві події, глибоко розкривається історія формування характерів багатьох персонажів. Головними структурними елементами роману є оповідь та творений нею уявний світ у просторі й часі, населений персонажами, наповнений подіями, укладеними в сюжет. Залежно від літературних епох, періодів, течій, стилів і теоретичних засад розрізняють роман просвітницький, середньовічний, бароковий, сентиментальний, романтичний, екзистенціалістичний тощо. За змістом – соціальний, сімейно-побутовий, соціально-побутовий, історичний, філософський, сатиричний, пригодницький, біографічний, науково-фантастичний та ін. За часом розгортання сюжету – історичний (зображуються минулі події), сучасний (зображуються теперішні події), роман про майбутнє (зображуються передбачені автором події, наприклад, у науково-фантастичному романі). За тематикою чи зображуваним

середовищем – урбаністичний роман, мариністичний роман, часом їх вважають підвидами роману, класифікованих за змістовим принципом (наприклад, автобіографічний роман – різновид біографічного, роман на тему села – різновид соціального, родинний роман – різновид сімейно-побутового). Першим романом українською мовою є «Чорна рада» П. Куліша (1846 р.). Значно розвинули український реалістичний роман П. Мирний («Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія»), А. Свидницький («Люборацькі»), І. Франко («Лель і Полель», «Пережесні стежки»). Розвиток українського роману першої половини ХХ століття пов'язаний із творчістю таких українських письменників, як О. Кобилянської («Земля», «Царівна», «Через кладку»), А. Кримського («Андрій Лаговський»), В. Винниченка («Сонячна машина»), В. Петрова-Домонтовича («Дівчинка з ведмедиком», «Доктор Серафікус», «Без ґрунту»), В. Підмогильного («Місто», «Невеличка драма»), М. Хвильового («Вальдшнепи») та ін. У середині 1920-х років про себе заявив український модерністський роман з характерною для нього жанровою відкритістю, експериментаторством та «здатністю до будь-яких модифікацій» («Робітні люди» М. Івченка, «Майстер корабля» Ю. Яновського, «Останній Ейджевуд» Ю. Смолича). Романи, що тяжіли до класичної для українського роману стилістики та реалістичного спрямування («Бур'ян» А. Головка, «Людолови» З. Тулуб). Великий внесок в розвиток українського роману повоєнного часу зробили О. Гончар, Є. Гуцало, В. Дрозд, П. Загребельний, М. Стельмах, Григорій Тютюнник, Л. Костенко та ін.

РОМАНС (ісп. *romance/romanza*) – невеликий за обсягом вірш та музичний твір для сольного співу з інструментальним акомпанементом. Так називалися пісні народною мовою в Іспанії, на противагу пісням латиною. В Україні вже в ХІХ столітті романс існував як авторська пісня,

до його поширювали й українські поети (Є. Гребінка: «Очи черные...»). На межі XIX – XX століть романс поширився в українській ліриці (Леся Українка, А. Кримський та ін.). У поетичній спадщині С. Черкасенка романси «Ви не забули», «Не проклинай», «З квіток рожевих», «Хвилини щастя» та ін. На початку і в середині XX століття всесвітньо відомими стали українські пісні-романси «В саду осіннім айстри білі» (народна), «Черемшина» (музика В. Михайлюка, слова М. Юрійчука), «Квітка з полонини» (Р. Савицького).

РОМАНСЬКИЙ СТИЛЬ (від лат. *romanus* – римський) – художній стиль в архітектурі, що панував у Європі (переважно західній) в X–XII століттях (у деяких місцях – і в XIII столітті), один із найважливіших етапів розвитку середньовічної архітектури. В орнаменті переплітаються традиції античності, Візантійської імперії, Ірану й Далекого Сходу. Стиль вирізнявся масивністю і зовнішньою суворістю споруд, які зберігають оборонні, захисні функції. Найбільша увага приділялася спорудженню храмів-фортець, монастирів-фортець, замків-фортець, що розташовували на підвищених ділянках місцевості. Головним будівельним матеріалом був тесаний камінь. В Україні найбільше втілений у спорудах Чернігова і Галича, у якому збереглася церква св. Пантелеймона (1194 р.), де романські форми значно переважають візантійські. Портал із колонками, внутрішні різьблені фризи з аканту і плетінки близькі до подібних пам'яток Заходу. У будівлях Чернігова спостерігається романський вплив (Успенський собор Єлецького монастиря), хоча у своїй основі вони мають типові риси давньоруської візантики. Такі романські риси мали й інші споруди України: у Галичі (княжий собор Успення Богородиці в Крилосі), у Володимирі-Волинському та кілька церков-ротонд у Галичині, на Волині й Закарпатті. Цього не можна сказати про іконографію. Тільки в збережених мініатюрах Трірського

Псалтиря з другої половини XI століття помітні деякі романські риси, що й спонукало дослідників мистецтва вважати їх творами західно-українських майстрів.

РОМАНТИЗМ (від франц. *romantisme*) – ідейний і художній рух у європейській і американській культурі кінця XVIII – початку XIX століття. Виник як реакція на раціоналізм і самовпевнений оптимізм естетики класицизму і філософії Просвітництва. Характеризується утвердженням самоцінності духовно-творчого життя особистості, зображенням сильних пристрастей і характерів, одухотвореної і цілительної природи. Романтизм заперечував канони класицизму, раціоналізм доби Просвітництва, йому властива увага до внутрішнього світу героїв, акцентоване зображення пристрастей, напруженість сюжету, мальовничість описів і характеристик. Визначальними для романтизму стали ідеалізм у філософії і культ почуттів, а не розуму, звернення до народності, захоплення фольклором і народною мистецькою творчістю, шукання історичної свідомості й посилене вивчення історичного минулого, інколи втеча від довколишньої дійсності в ідеалізоване минуле або у вимріяне майбутнє чи й у фантастику. Романтизм призвів до вироблення романтичного світогляду та романтичного стилю і постання нових літературних жанрів – балади, ліричної пісні, романсової лірики, історичних романів і драм. Саме в епоху романтизму оформлюються феномени туризму, альпінізму і пікніка, покликані відновити єдність людини і природи. Затребуваним виявляється образ «благородного дикуна», озброєного «народною мудрістю» і не зіпсованого цивілізацією. Український романтизм охоплює період 20–60-х років XIX століття. Представниками української романтичної літератури є Є. Гребінка, П. Гулак-Артемовський, М. Костомаров, П. Куліш, А. Метлинський, Т. Шевченко. В образотворчому мистецтві проявився у творчості І. Айвазовського, М. Сажина, І. Сошенка, Т. Шевченка, в

музиці – у творах А. Вахнянина, С. Гулака-Артемівського, М. Лисенка, В. Матюка. Романтичне забарвлення мала подеколи режисерська діяльність М. Кропивницького, М. Старицького.

РОТАРУ, Софія Михайлівна (нар. 1947) – українська естрадна співачка, народна артистка Союзу РСР, Герой України.

РУЇНИ – постмодерністська метафора, що вживається для фіксації специфічного для культури постмодерну способу світорозуміння, що ґрунтується на відмові від ідеї цілісності, ієрархічної структурності й гармонічної впорядкованості світу.

«РУСЬКА ПРАВДА» – збірка стародавнього руського права, складена в Київській Русії у XI–XII століттях на основі звичаєвого права. Містить норми кримінального, спадкового, торгового і процесуального законодавства.

С

САДОВО-ПАРКОВЕ МИСТЕЦТВО – мистецтво створення парків, садів та інших озелених об'єктів, органічне поєднання природних (клімат, рельєф, вода, рослинність) і штучних (архітектурні та інженерні споруди, скульптура, елементи благоустрою) компонентів для задоволення соціально-функціональних та естетичних потреб людини.

САЖИН, Михайло Макарович (1818–1887) – український художник, графік (роботи «Вид на Київ», «Панорама Подола», «Вид Володимирської горки в Києві», «Руїни монастиря святої Ірини» та ін.).

САКРАЛЬНЕ (англ. *sacral* від лат. *sacrum* – священне) – характеристика речей, істот, явищ, що стосуються релігійного культу, поклоніння чи найвищих ідеалів; в християнстві зокрема того, що стосується церковних таїнств, що наділене Божою благодаттю (сакральна архітектура – культова архітектура; сакральне мистецтво – іконографія; сакральний ландшафт – природна або природно-антропогенна геосистема, яка виконує духовну функцію; сакральна геометрія – геометрія форм, що лежать в основі життя, як частина міфологічного й релігійного світогляду, результат містичного досвіду).

САМОБУТНІСТЬ в культурології (синоніми: оригінальність, своєрідність, унікальність, специфічність, неординарність) – 1) істотний і постійний прояв тих компонентів культурного надбання певного суспільства, які виявляються функціонально необхідними на нових етапах його існування, забезпечуючи його самозбереження та ідентичність при всіх змінах у нормативно-ціннісній та смисловій сферах; 2) спроможність підтримки властивих певному суспільству принципів соціокультурної регуляції в різних ситуаціях.

САМОВИЗНАЧЕННЯ – 1) процес і результат вибору особистістю своєї позиції, цілей і засобів самоздійснення в конкретних обставинах життя; 2) основний механізм набуття та прояву людиною свободи.

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ – ототожнення себе (особою чи групою осіб) з іншою особою, групою осіб, певним зразком тощо.

САМОПІЗНАННЯ – 1) вивчення особистістю власних психічних та фізичних особливостей, осмислення самого себе; 2) один із проявів самосвідомості в розвитку особистості (разом із самоспостереженням та саморегулюванням власної діяльності й поведінки); результат розумової діяльності особистості.

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ – реалізація потенціалу особистості, при усвідомленні людиною самої себе.

САМОСВІДОМІСТЬ – 1) усвідомлення індивідом своєї природної, інтелектуально-духовної, особистісної специфіки, національної, професійної належності, місця в системі суспільного виробництва, розподілу й відносин; протилежне усвідомленню зовнішнього світу; 2) психічний процес, який містить у собі: самопізнання, самоідентифікацію, самовизначення.

СВІДОМІСТЬ – 1) одне з основних понять філософії, культурології, соціології, психології, що позначає людську здатність відтворення дійсності у мисленні; 2) форма чуттєвого сприйняття, осмислення, оцінювання й відображення дійсності (предметів, явищ, процесів, абстрактних понять тощо), що властива суспільно розвиненій людині. Виступає у двох формах: індивідуальній та суспільній.

СВІДОМІСТЬ РЕЛІГІЙНА – система релігійних ідей, понять, принципів, концепцій, сенсом і значенням яких є віра у надприродне. Вона має два рівні: буденний і теоретичний (концептуальний). На буденному рівні релігійна свідомість охоплює сукупність понять, уявлень, стереотипів, почуттів, звичок і традицій, пов'язаних із вірою у надприродне. Її зміст

зумовлений безпосереднім відображенням умов буття людей. На теоретичному рівні вона охоплює: 1) упорядковане вчення про Бога (богів), світ, природу людини, суспільство; 2) релігійні концепції стосовно етики, естетики, політики, права.

СВІДОМІСТЬ ПОЛІТИЧНА – система теоретичних і практичних знань, оцінок і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення політичної сфери соціальними суб'єктами – індивідами, групами, класами, спільнотами.

СВІТОГЛЯД – сукупність переконань, оцінок, поглядів та принципів, які визначають найзагальніше бачення та розуміння світу і місце особистості у ньому, а також її життєві позиції, програми поведінки та діяльності. Світогляд людини зумовлений особливостями суспільного буття та соціальними умовами.

СВОБОДА – можливість чинити вибір відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей на основі знання об'єктивної дійсності.

СВОБОДА ВОЛІ – категорія, що позначає філософсько-етичну проблему щодо здатності людини до самовизначення у своїх діях.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (франц. *sécularisation*, від лат. *saecularis* – світський) – вид змін у взаємовідносинах релігії з суспільством у напрямку звільнення від релігійного впливу.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ – процес, унаслідок якого всі сектори суспільства, культури, різні суспільні групи та окремих індивід звільняються від релігійного світогляду та впливу.

СЕМАНТИКА (від грец. *σημαντικός* – значимий) – розділ мовознавства, пов'язаний з лексикологією; вивчає значення (теж в історичному перекрої) слів і їх складових частин, словосполук і фразеологізмів.

СЕМІОТИКА або СЕМІОЛОГІЯ (від грец. *σημειωτικός* – такий, що має ознаки) – наука, яка досліджує способи передачі інформації, властивості знаків та знакових систем в людському суспільстві (головним чином природні та штучні мови, а також

деякі явища культури, системи міфів, ритуалів), природі (комунікація у тваринному світі) або в самій людині (зорове та слухове сприйняття тощо). Іншими словами, семіотика – це теорія знаків та знакових систем.

СЕНТИМЕНТАЛІЗМ (від франц. *sentiment* – почуття) – напрям у європейській літературі, другої половини XVIII – початку XIX століть, що характеризується прагненням відтворити світ почуттів простої людини й викликати співчуття читача до героїв твору. Сентименталізм розвивався як утвердження чуттєвої, ірраціональної стихії в художній творчості на противагу жорстким, раціоналістичним нормативам класицизму та властивому добі Просвітництва культу абсолютизованого розуму. Сентименталізм відкидає класицистичний поділ жанрів на «високі» і «низькі», усі вони стають рівноправними. Письменники-сентименталісти відкрили здатність простої людини, не зіпсованої цивілізацією, до тонких чуттєвих переживань. В Україні сентименталізм проявився у творчості І. Котляревського («Наталка-Полтавка») та Г. Квітки-Основ'яненка («Маруся», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка», «Щира любов» тощо).

СИМБІОЗ КУЛЬТУР (від грец. *συν-βίωσις* – спільне життя) – форма співіснування двох (або кількох) різних культур, яка часто веде до їх взаємного збагачення.

СИМВОЛ (від грец. *σύμβολον* – умовний знак, символ) – 1) речовий, графічний чи звуковий умовний знак, умовна дія, що означає певне явище, поняття, ідею; 2) знакова форма предметно-чуттєвого буття художнього образу, яка містить у згорнутому вигляді багатоманітність значень та естетичних змістів культури.

СИМВОЛІЗМ – напрямок в європейській художній культурі 1870 – 1910-х років, зосереджений на переданні за допомогою символів сутності, що досягається інтуїтивно, та ідей, часто неясних, витончених почуттів і бачень. Символісти

відмовилися від зображення реалій життя і метою своєї творчості вважали пошук прихованої краси світу; художній образ замінили на багатозначний художній символ; намагалися надати своїм творам музичності, гармонійності, оскільки лише музику вважали мистецтвом. Значного розвитку набув у російській культурі рубежу століть. В українській літературі поширилася на початку ХХ ст. Основною рисою символізму є те, що конкретний художній образ перетворюється на багатозначний символ. Елементи і впливи символізму помітні в творчості Миколи Вороного, Миколи Філянського, Грицька Чупринки, у драматичних творах Олександра Олеся. Початки українського символізму пов'язані з ранньою творчістю Павла Тичини (1914–1917 рр.), Якова Савченка, Олекси Слісаренка, Дмитра Загула, Володимира Ярошенка, Кліма Поліщука та ін. Виразно символістичною мотивами й засобами була творчість Якова Савченка («Поезії», 1918 р.), Володимира Ярошенка («Світотінь», 1918 р.; «Луни», 1919 р.), Дмитра Загула («На грані», 1919 р.), Олекси Слісаренка («На березі Кастальському», 1919 р.), Кліма Поліщука («Поезії»), Антіна Павлюка («Сумна радість», 1919 р.), Миколи Терещенка (вірші в «ЛНВ» й «Музагеті»), Володимира Кобилянського (посмертна збірка «Мій дар», 1920 р.). Вершинним виявом українського символізму стала збірка Павла Тичини, «Сонячні кларнети» (1918 р.). Українські образотворчі митці-символісти, намагалися знайти синтезу кольорів і ліній, що могло б висловити ідею. Елементи символізму і його вплив наявні у творчості Михайла Жука, Миколи Бурачека, Анатолія Петрицького і, передусім, Юхима Михайлова, а на Західній Україні – Олекси Новаківського, Осипа Сорохтея та ін. Впливами символізму позначена й рання театральна творчість Леся Курбаса і його Молодого Театру в 1917–1919 роках.

СИМУЛЯКР (від лат. *simulacrum* – подоба, копія) – ключовий термін постмодерністської філософії, який означає

зображення, копію того, чого насправді не існує. Сьогодні це поняття розуміють як культурне або політичне утворення, що копіює форму вихідного зразка. Симулякр може стосуватися яких завгодно речей і смислів.

СИМФОНІЯ (від грец. *συμφωνία* – співзвуччя, злагоджене звучання, злагодженість) – жанр оркестрової музики, великий твір для оркестру. Класичні зразки симфонії написані для симфонічного оркестру і являють собою цикл з 4 частин, перша з яких пишеться в сонатній формі. Існують також симфонії для струнного, камерного, духового та інших складів оркестру. У симфонію може вводиться хор і сольні вокальні голоси. Відомі й такі різновиди жанру, як симфонія-концерт (для оркестру з сольним інструментом) і концертна симфонія (від двох до дев'яти сольних інструментів). Першими творами, названими «симфоніями» в українській музиці вважають Симфонію до мажор М. Березовського, «Концертну симфонію» Д. Бортнянського, симфонії М. Вербицького, «Українська симфонія» М. Калачевського. Інтерес до оркестрової музики в Україні поживавлюється у другій половині ХІХ століття («Юнацька симфонія» М. Лисенка, «Українська симфонія» М. Калачевського Симфонія соль мінор В. Сокальського). Найвидатніші досягнення українського симфонізму у ХХ столітті пов'язані з іменами Л. Ревуцького, Б. Лятошинського і С. Людкевича. Плідно працювали в жанрі симфонії Г. Таранов, Р. Сімович, Д. Клебанов, А. Штогаренко, Г. Майборода, М. Дремлюга, В. Золотухін та ін. Серед сучасних українських авторів симфоній – В. Кирейко, Є. Станкович, Б. Буєвський, І. Поклад та інші.

СИНАГОГА (від грец. *συναγωγή* – зібрання) – молитовний будинок іудаїстів, релігійний та культурний центр єврейської громади.

СИНКРЕТИЗМ (грец. *συνκρητισμός* – з'єднання, лат. *syncretismus* – поєднання) – поєднання або злиття, комплексне

проявлення чи використання самодостатніх чи навіть несумісних і непорівнюваних явищ, образів мислення та поглядів (синкретизм релігійний, культурний, у мовознавстві, мистецтві, філософії тощо).

СИНТЕЗ (від грец. *σύνθεσις* – поєднання) – метод пізнання, що полягає в поєднанні частин у ціле. Процес реального або подумкового поєднання різних сторін, частин предмета в єдине формоутворення (цілісну систему). Мета синтезу – уявлення про предмет як єдність різноманітних його сторін, зв'язків і відношень, а не як про їхню механічну еkleктичну сукупність. Синтез тісно пов'язаний зі своєю протилежністю – аналізом.

СІМ'Я – соціальний культурний інститут, вид соціальної спільності, система взаємодії та стосунків індивідів, заснованих на шлюбному союзі та родинних зв'язках, що виконує функції продовження людського роду і регулює усі зв'язки, взаємодії і стосунки на основі певних цінностей і норм, що піддаються соціальному контролю через систему позитивних і негативних санкцій.

СКАНЬ – вид ювелірної техніки: ажурний або напаяний на металічне тло візерунок з тонкого золотого, срібного або мідного дроту.

СКОВОРОДА, Григорій Савович (1722–1794) – український філософ, поет, богослов, педагог, автор байок, пісень, трактатів, перекладів з латини (збірки «Байки Харківські», «Сад божественних пісень, що проросли із зерен Святого Письма» та ін.).

СКОМОРОХИ – мандрівні актори, співаки, музиканти, акробати і дресирувальники доби Київської Русі.

СКОРИК, Мирослав Михайлович (1938–2020) – український композитор й музикознавець, педагог, народний артист України, Герой України (опера «Мойсей», балет «Каменярі», кантати «Весна», «Людина», симфонічна поема

«Вальс», цикл фортепіанних п'єс «В Карпатах», романси «Зацвіла в долині», «Ой сяду я під хатою» та ін.).

СКРИПТОРІЙ – майстерня рукописної книги у західно-європейських монастирях у XII столітті. У скрипторіях переписувалися книги переважно релігійного змісту.

СКУЛЬПТУРА (від лат. *Sculptura* – висікаю) – вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну, тривимірну форму і виконані з твердих або пластичних матеріалів (каменю, металу, дерева, глини та ін.). Зображує головним чином людину, рідше тварин, її головні жанри – портрет, історичні, побутові, символічні, алегоричні зображення, анімалістичний жанр. За своєю формою розділяють два види скульптури: рельєф та круглу скульптуру. Остання в залежності від призначення ділиться на монументальну (великі архітектурні ансамблі, пам'ятники), монументально-декоративну (прикрашає будинки та парки) та станкову (зазвичай представлена в музеях, на виставках або є частиною інтер'єру). На початку XX століття формувалася плеяда українських скульпторів-модерністів – П. Війтович, М. Гаврилко, В. Іщенко, М. Паращук та ін. Основоположник кубізму в українській скульптурі є О. Архипенко, а конструктивізму – В. Татлін. Найбільше розвиненим жанром у скульптурі УРСР у 1940–1970 роках був скульптурний портрет. Індивідуальні портрети (діячів науки, культури, мистецтва): І. Шаповал (академіка М. Стражеска, 1949 р.), О. Ковальов (академіка В. Філатова, 1952 р. і Б. Хмельницького, 1954 р.), Е. Фрідман (академіка Л. Булаховського, 1962 р.), Г. Кальченко (1958 – 1975 рр. створила цілу галерею портретів письменників, музикантів і митців – Ванди Василевської, І. Кавалерідзе, Г. Косинки), М. Рябінін (Фіделя Кастро, 1967 р.), І. Гончар (О. Гончара, 1949 р., М. Кривоноса, 1952 р.), М. Лисенко (І. Мар'яненка, 1963 р.), Я. Чайка (І. Айвазовського, 1954 р., А. Манастирського, 1959–1960 рр.), Галина Петрашевич (Н. Ужвій, 1947 р., О. Корнійчука, 1949,

1951 р.), В. Власов (С. Крушельницької, 1960 р.). Ювілейні портрети створили І. Севера (І. Франка, 1955 р.), Л. Біганич (Лесі Українки, 1959 р., М. Заньковецької, 1962 р.), Я. Чайка (В. Стефаника, 1971 р.) та ін. У ділянці композиційної скульптури слід зазначити – «Бокораша» В. Зноби (1957 р.), «Олексу Довбуша» М. Рябініна і В. Сколоздри (1951 р.), групову скульптуру «Перед боєм» з Б. Хмельницьким, М. Кривоносом й І. Богуном (О. Супрун і А. Білостоцького, 1954 р.) та ін. Серед молодшої генерації українських митців помітне було намагання модернізувати скульптуру, наприклад, праці Т. Бриж (серія до старослов'янські міфології: «Бог війни», «Бог землі, води», «Бог вогню», 1968–1970 рр.), Віри Шатух («Пам'ять», 1969 р.), І. Чумака («Слово о полку Ігореві», 1966 р.) та ін. У ділянці медальєрства працювали Г. Кальченко, Е. Мисько, О. Скобликов, І. Хотінок та ін., в пластиці малих форм (зокрема майоліці і теракоті) – Б. Довгань, В. Клоков, Я. Ряжба, В. Трегубова, В. Шатух та ін.

«СЛОВО» – твір церковно-повчального характеру часів Київської Русі. Сюжетом могла бути історична подія, моральна тематика тощо (наприклад, «Слово о полку Ігоревім»).

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» («Слово про Ігорів похід») – пам'ятка літератури стародавньої Русі, героїчна поема кінця XII століття, одна з найвідоміших пам'яток давньоруської літератури, пам'ятка української мови. В основі сюжету – невдалий похід руського новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців у 1185 році. Перейняте мотивами слов'янської народної поезії з елементами язичницької міфології, за своєю художньою мовою та літературною значущістю стоїть у ряді найбільших досягнень середньовічного епосу, «Слово» прийнято вважати героїчною поемою. За мотивами «Слова о полку Ігоревім» О. П. Бородіним написано оперу «Князь Ігор», прем'єра якої відбулася у 1890 році.

СЛУЖЕБНИК – церковна книга, що містить три літургії: св. Василя Великого, Іоана Золотоустого і Напередосвячених Дарів та священничі і дияконські моління на вечірній, утрени і по причасті.

СМОТРИЦЬКИЙ, Мелетій (Максим Герасимович; 1577–1633) – письменник, церковний діяч, український мовознавець, автор «Граматики слов'янської» (1619 р.), що систематизувала церковнослов'янську мову.

СОВА, Андрій Корнійович (1912–1994) – український актор, гуморист, майстер художнього слова, народний артист Української РСР.

СОЛОВ'ЯНЕНКО, Анатолій Борисович (1932–1999) – український оперний співак (лірико-драматичний тенор), соліст Київського театру опери та балету, народний артист Союзу РСР, Герой України.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – процес засвоєння та активного відтворення індивідом соціокультурного досвіду: соціальних норм, цінностей, зразків поведінки, ролей, установок, звичаїв, культурних традицій, колективних уявлень і вірувань і т. п.

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ЛІРИЧНІ ПІСНІ – масив епічних народно-пісенних творів про економічні та політичні умови життя різних соціальних груп населення, про їхню історичну роль у становленні та розвитку українського суспільства, у формуванні національних норм етики й моралі. Різноманітні і за тематикою, і за сюжетами, і за мотивами, і за колоритністю образів. Для них характерне поєднання реалістичної конкретності з метафорично-символічною образністю, вони багаті на традиційні для народного епосу метафори, постійні епітети, порівняння. За тематичними і жанровими ознаками соціально-побутову фольклористику розділяють на такі цикли пісень: козацькі, гайдамацькі, рекрутські, солдатські (жовнірські), бурлацькі, заробітчанські

(строкарські), чумацькі, кріпацькі, наймитські, родинні, сирітські та ін.

СОШЕНКО, Іван Максимович (1807–1876) – український художник, педагог («Продаж сина на Дніпрі», портрети Гудими-Левкової, бабусі Чалого та ін.).

СТАНКОВЕ МИСТЕЦТВО – термін, яким позначаються твори образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер (на відміну, наприклад, від творів монументального мистецтва). В живописі це – картина, портрет, пейзаж, натюрморт, в скульптурі – статуя, бюст, композиція, рельєф, у графіці – рисунок, акварель, естамп. Походить від слова "станок" (мольберт, скульптурний станок), на якому виконують художній твір.

СТЕРЕОТИП (від грец. *στερεός* – твердий і *τύπος* – відбиток) – звичне, схематичне, стандартизоване, стійке і, як правило, емоційно забарвлене уявлення про будь-яке культурне (соціальне) явище або об'єкт, що складається у свідомості людини як на основі особистого життєвого досвіду, так і за допомогою різноманітних джерел інформації. Часто вживається як синонім упереджених уявлень, розхожих думок.

СТИЛІЗАЦІЯ – у мистецтві й літературі свідоме наслідування формальних ознак якогось стилю; надання мистецькому твору характерних рис певного стилю. Один із прийомів візуальної організації образного вираження, при якому виявляються найбільш характерні риси предмета і відкидаються непотрібні деталі. Як процес роботи являє собою декоративне узагальнення зображуваних об'єктів (фігур, предметів) за допомогою ряду умовних прийомів зміни форми, об'ємних і колірних співвідношень.

СТИЛЬ (від лат. *stylus* – паличка для письма, стиль) – категорія, яка відзначає єдність змісту, образної системи й художньої форми, що склалася за конкретних суспільно-

історичних умов і властива різним історичним періодам, епохам у розвитку літератури і мистецтва.

СТРУКТУРА (від лат. *structura* – побудова) – закономірний зв'язок, усталене відношення між елементами системи (наприклад, відношення між словами в реченні). Структура – невід'ємний атрибут усіх реально існуючих об'єктів і систем.

СТРУКТУРАЛІЗМ (від лат. *structura* – будова, розташування і зв'язок складових частин чого-небудь) – 1) філософський напрям, що трактує явища буття, як певну структуру, частини якої пов'язані між собою і утворюють більш всеосяжну систему або структуру; має на меті розкрити структури, які лежать в основі всіх речей, які роблять люди, думають, сприймають і відчувають; 2) у літературознавстві – один із наукових підходів до вивчення літератури як мистецтва слова в системному аспекті. Трактує **культуру** як сукупність знакових систем (мови, науки, мистецтва, моди, релігії, реклами тощо), аналізує закономірності їх функціонування, яким несвідомо підкоряється людина.

СТУС, Василь Семенович (1938–1985) – український поет, перекладач, літературознавець (збірки віршів «Круговерть», «Зимові дерева», «Час творчості / Dichtenszeit» та ін).

СУБ'ЄКТИВІЗМ – 1) у філософії – світосприйняття, в основі якого лежить заперечення об'єктивних законів розвитку й утвердження чільної ролі окремого суб'єкта в процесі пізнання і в суспільній діяльності; 2) особисте, надто суб'єктивне ставлення до чогось; брак об'єктивності: вияв суб'єктивізму, суб'єктивізм в оцінці подій, суб'єктивізм у зображенні дійсності.

СУБКУЛЬТУРА (від лат. *sub* – під, лат. *cultura* – обробіток) – система цінностей, установок, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи, яка відрізняється від пануючої в

суспільстві культури, хоча й пов'язана з нею. Членство в таких субкультурах надає відчуття ідентичності і забезпечує певну компенсацію «невдач» в звичайному суспільстві.

СУСПІЛЬСТВО – 1) організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному етапі історичного розвитку; 2) соціальна система, заснована на співпраці людей, що має власну динамічну систему взаємозв'язків його членів, об'єднаних сімейними узами, груповими, становими, класовими та національними відносинами.

СФУМАТО (італ. *sfumato* – затушований; той, що зникає, як дим) – у живописі пом'якшення контурів фігур і предметів, яке дозволяє передати повітря, що закутує їх.

СХІД – термін філософії й культурології, яким позначають не географічний простір, а свого роду загальну ідею, що складається з таких конкретних ідей, як державність, релігійність, моральність, філософія, мистецтво. До Сходу відносять все те, що пов'язане з Візантійською релігійною догматикою і державністю. У своїх витоках Схід характеризувався релігією, самодержавством як формою державного устрою, приниженням земного людського життя.

СХОЛАСТИКА (від грец. *σχολαστικός* – шкільний, вчений) – панівний у середньовічній Європі філософський і педагогічний метод, сконцентрований навколо університетів, що був синтезом християнського (католицького) богослов'я та логіки Арістотеля. Схоластика поєднувала теологічно-догматичні засновки з раціоналістичною методикою та інтересом до формально-логічних проблем.

СЦЕНАРІЙ – літературно-драматичний твір, написаний як основа для постановки кіно- або телефільму. Сценарій в кінематографі, як правило, нагадує п'єсу і детально описує кожен сцену і діалоги персонажів з ремарками. Іноді сценарій являє собою адаптацію окремого літературного твору для

кінематографа, іноді в цьому випадку автор роману буває і автором сценарію (сценаристом).

СЦЕНТИЗМ (від лат. *scientia* – знання, наука) – світоглядна позиція, що полягає в абсолютизації ролі науки в системі культури. Орієнтується переважно на методологію та результати природно-наукового знання і визнає за наукою право і здатність вирішення всіх життєвих проблем. Утвердився в культурі в кінці XIX століття.

СЮІТА (франц. *suite*) – циклічна музична форма, складена з кількох контрастних частин. З XIX століття сюїтами називали інструментальні збірки фрагментів з більших опусів, наприклад опер чи балетів, або ж послідовності невеличких п'єс, об'єднаних тематично. У творчості українських композиторів можна відмітити сюїти: для фортепіано Миколи Лисенка, Василя Барвінського, Нестора Нижанківського; для струнного оркестру Мирослава Скорика; симфонічної – «Балетна сюїта» Антіна Рудницького; Сюїта «Пам'яті Лесі Українки» Андрія Штогаренка та ін.

СЮРРЕАЛІЗМ (від франц. *surrealism* – надреалізм) – течія у мистецтві XX століття, що проголосила джерелом художньої творчості сферу підсвідомого (інстинкти, сновидіння, галюцинації), а творчим методом – розриви логічних зв'язків, заміненіх вільними асоціаціями. Виник після Першої світової війни у Франції в 1920-і роки та активно розвивався до початку Другої світової війни. В українській поезії риси сюрреалізму мали вірші Василя Хмелюка, частково Богдана-Ігора Антонича, з 1950-их років – найсильніші в поезії і прозі Емми Андіївської (творення «надреальної» мови), Юрія Тарнавського і письменників молодого покоління. Є стильовою домінантою у творах (новели і повість «Пазл пазлів» з книги «Supraphon», романи «Коростишівський Платонов» та «Прихована фортеця») Олександра Клименка, Риси сюрреалізму мають роботи Лариси Звездочотової, Іллі Чичкана, Сергія Браткова та ін.

Т

ТАБУ (полінезійськ. *tari* – заборона) – категоричні заборони на різні дії людей, порушення яких повинно спричинити відповідні санкції. Виникли і сформувалися на соціальній, магічній і релігійній основі в період первісного суспільства, у якому вони регламентували і регулювали життя індивідів і груп (родини, роду, племені та ін.). Табу поширювалася на: 1) слова (заборона вимовляти імена людей, небіжчиків, духів, богів, назви тварин і ін.); 2) людей (жінок, воїнів, правителів тощо); 3) тіло людини і частини тіла; 4) спілкування, сексуальні і шлюбні відносини, різноманітні форми і види поведінки, дії повсякденного життя (відкриття обличчя, вихід з житла та ін.); 5) їжу і питво; 6) тварин, рослини, різні предмети і символи предметів (землю, зброю, амулети тощо), відвідування тих чи інших місць та багато ін.

ТАЇРОВ, Василь Єгорович (1859 – 1938) – вчений, фахівець з виноградарства та виноробства, меценат, засновник першого в Російській імперії науково-дослідного центру з виноградарства та виноробства (під Одесою), з 1903 року довічно віце-президент Міжнародної організації виноградарів і виноробів.

ТАНЕЦЬ, танок – вид мистецтва, в якому засобами втілення художніх образів є рухи і пози людського тіла. В танці відображається емоційно-образний зміст музичних творів. Народний танець – яскраве вираження менталітету і творчості кожного народу, віддзеркалення традицій, хореографічної мови, пластичної виразності у співвідношенні з музикою. Класичний танець є основою мистецтва балету, започаткованого наприкінці XVI століття, і вимагає спеціальної підготовки. Естрадний танець має власну специфіку та підпорядкований завданням підтримки виступу певного

естрадного співака. За кількістю учасників поділяються на **сольні танці, парні танці та групові танці**. За призначенням поділяються на соціальні, обрядові, сценічні, еротичні тощо.

ТВЕРДОХЛІБ, Іван Йосипович (1899–1986) – український актор характерного і комедійного плану, провідний актор Одеського українського музично-драматичного театру, народний артист Української РСР.

ТВОРЧИСТЬ – діяльність людей, спрямована на створення нового, такого, що не існувало раніше. Види творчості визначаються характером діяльності людини: наукова творчість – це продукування нового знання, художня творчість – створення нових художніх творів, технічна творчість – розробка нових технологій.

ТЕАТР (від грец. *θέατρον* – місце для видовищ) – вид сценічного мистецтва, що відображає життя в сценічній дії, яку виконують актори перед глядачами, а також установа, що здійснює сценічні вистави певним колективом артистів і приміщення, будинок, у якому відбуваються вистави. Як мистецтво називають також й театральним мистецтвом, а наука, що вивчає теорію та практику театального мистецтва називається театрознавство. Окрім театрів, ролі в яких люди виконують безпосередньо, є театр ляльок, де головні герої – театральні ляльки, якими керують, та які не є іграшками в прямому розумінні.

ТЕКСТ (від лат. *textus* – тканина, єднання) – 1) зв'язана і повністю послідовна сукупність знаків; 2) витвір мовленнєвого процесу, що відзначається завершеністю, об'єктивований у вигляді письмового документа, літературно опрацьований відповідно до типу документа; витвір, який складається із заголовка і ряду особливих одиниць (надфразових єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, і має певну цілеспрямованість і прагматичну визначеність

ТЕОЛОГІЯ (грец. *θεολογία*, від *Θεός* – Бог і *λόγος* – слово, вчення; лат. *theologia*) – 1) вчення про Бога, інтерпретоване як осмислення і доказ абсолютної істини, що міститься в Божественному Одкровенні; 2) систематичний виклад та обґрунтування догматів певної релігії, засновані на її вченні про Бога та священних книгах; 3) навчальна дисципліна, в якій представлено вчення про Бога й систематичний виклад догматів у контексті віросповідання і канонів певної релігії, її історико-культ. і соціоетичного досвіду.

ТЕОРІЯ (від грец. *θεωρία* – розгляд, дослідження) – найдосконаліша форма наукового відображення дійсності: 1) система вірогідних наукових знань про якусь сукупність об'єктів, яка описує, пояснює і передбачає явища певної предметної галузі; сукупність узагальнених положень, які становлять певну науку чи розділ науки; 2) логічне узагальнення практичного досвіду людей, яке ґрунтується на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища та розкриває його закономірності; 3) загальні міркування на противагу практичній діяльності; 4) сукупність поглядів, суджень кого-небудь, з яких випливають певні правила поведінки.

ТЕОСОФІЯ (від грец. *θεοσοφία* – Бог і мудрість, знання) – сукупність різних релігійно-філософських містичних та окультичних вчень та практик; так звана «божественна» та «релігійна мудрість», джерелом якого вважається містична інтуїція.

ТЕОЦЕНТРИЗМ (грец. *Θεός* – Бог + лат. *Centrum* – центр круга) – філософська концепція, в основі якої лежить розуміння Бога як абсолютного, досконалого, найвищого буття, джерела всього життя і будь-якого блага. При цьому основою моральності служить шанування Бога і служіння йому, а наслідування і уподібнення йому вважається вищою метою людського життя.

ТЕХНІКА (від грец. *τεχνικός*, від *τέχνη* – майстерність, вміння) – сукупність засобів, створених людством для обслуговування своїх потреб виробничого і невиробничого характеру. У техніці матеріалізовано знання і виробничий досвід, накопичені людством у процесі розвитку суспільного виробництва. Під технікою маються на увазі машини, механізми, прилади, пристрої, знаряддя тієї чи іншої галузі.

ТИМОШЕНКО, Юрій Трохимович (сценічний псевдонім **Тарапунька**; 1919–1986) – український актор, артист розмовного жанру, народний артист Української РСР.

ТИМЧЕНКО, Йосип Андрійович (1852–1924) – одеський механік-винахідник, який першим сконструював пристрій, що відкривав шлях до винаходу кіноапарата за два роки до братів Люм'єр. Брав участь у створенні Одеської астрономічної обсерваторії (виготовив перший на теренах Російської імперії спектрогеліограф, розпочав створення багатокамерного короткофокусного астрографа – для регулярного фотографування зіркового неба).

ТИПОЛОГІЯ КУЛЬТУР – класифікація культур на основі певної спільності ознак.

ТИЧИНА, Павло Григорович (1891–1967) – український поет, перекладач, публіцист, директор Інституту літератури Академії Наук Української РСР (1936–1939, 1941–1943 рр.), дійсний член Академії Наук УРСР, автор слів Гімну Української РСР.

ТОЛОЧКО, Петро Петрович (нар. 1938) – український історик, дійсний член Національної Академії Наук України, директор Інституту археології НАН України у 1987–2017 роках.

ТОТЕМІЗМ – одна з ранніх форм релігії первісного суспільства; сукупність уявлень та вірувань у надприродній зв'язок між людьми (плем'ям, родом) та окремими видами рослин, тварин, птахів, звірів.

ТРАВЕСТІЯ (від італ. *travestire* – перевдягати) – один із різновидів бурлескної, гумористичної поезії, коли твір серйозного або й героїчного змісту та відповідної форми переробляється, «перелицьовується» у твір комічного характеру з використанням панібратських, жаргонних зворотів. Травестія як жанр з'явилася в Італії в XVII столітті. Найоригінальнішим прикладом травестії, що став подією не лише в українській літературі, є «Енеїда» Івана Котляревського, в основу якої покладена героїчна поема Вергілія, героїв якої (з богами включно) Іван Котляревський перевдягнув в український національний одяг і гумористично зобразив на тлі українського національного побуту XVIII століття.

ТРАДИЦІЇ (від лат. *traditio* – переказ, звичай) – історично сформовані звичаї, обряди, норми поведінки, погляди, смаки тощо, які передаються від покоління до покоління, зберігаються протягом тривалого часу, забезпечуючи зв'язок різних історичних часів.

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА – нединамічна культура, характерною особливістю якої є дуже повільний (і тому практично не помітний для колективної свідомості її носіїв) характер змін.

ТРАГЕДІЯ (лат. *tragoedia* від грец. *τραγωδία*) – твір, який ґрунтується на гострому, непримиренному конфлікті особистості, що прагне максимально втілити свій творчий потенціал, з об'єктивною неможливістю його реалізації. Конфлікт трагедії має глибокий філософський зміст, є надзвичайно актуальним у політичному, соціальному, духовному планах, відзначається високою напругою психологічних переживань героя. В українській літературі зародження трагедії припадає на XVIII століття (М. Козачинський). XIX століття дало кілька зразків трагедій: «Переяславська ніч», «Кремуцій Кодр» М. Костомарова, «Сава Чалий» Івана Карпенка-Карого, «Оборона Буші» Михайла

Старицького. Література 20 століття помітно розширила обрії української трагедії. Особа і революція, герой і народні маси – ця проблема порушується в трагедії Я. Мамонтова «Коли народ визволяється» (1922 р.). Народною трагедією глибокого соціального змісту став твір Миколи Куліша «97» (1924 р.). Пізніше з'являються п'єси Юрія Яновського «Дума про Британку», О. Левади «Фауст і смерть», Я. Баша «Професор Буйко».

ТРАКТАТ (лат. *tractatus* – підданий розгляду) – літературний твір, як правило, наукового чи релігійного характеру. Термін характеризує один з видів літературних форм. У XVIII – XIX століттях цим терміном в Російській імперії називалися дипломатичні договори (наприклад, Георгіївський трактат, Сімодський трактат).

ТРАНСАВАНГАРД (від лат. *trans* – крізь, через і франц. *avante-garde* – по той бік авангарду) – світоглядно-мистецький напрям сучасного мистецтва, постмодерністського живопису, чие естетичне кредо полягає в протиставленні неоавангарду, нової мальовничості, фігуративності, експресивності, яскравої вираженості особистісного начала; встановлення на естетичну насолоду, вільному поєднанні художніх стилів минулого. В Україні це представники Нової хвилі Олександр Гнилицький, Олег Голосій, Арсен Савадов та Георгій Сенченко, Василь Рябченко та ін. Їхнім творам притаманні фігуративність, динамізм, міфологічність, цитатність класичних творів мистецтва, фантазійність, ексцес форми (монументальність розміру творів) тощо.

ТРИДЕНТСЬКИЙ СОБОР – XIX вселенський собор Римо-католицької церкви, що відбувався між 1545 та 1563 роками і мав чотири засідання. Свою назву одержав від назви міста, де він проходив, – Тренто. Два засідання відбувалися також в Болоньї. Собор розпочався 13 грудня 1545 року і закінчився 4 грудня 1563 року. Закріпив догмати католицизму,

підтвердив верховенство римських пап над церковними соборами, підсилив гоніння на єретиків, увів сувору церковну цензуру. Рішення Тридентського собору стали програмою Контрреформації.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, культура Кукутень – археологічна культура часів енеоліту, назва якої походить від назви села Трипілья на Київщині, у зазначеній «розширеній» назві культури присутня ще й назва румунського села Кукутень. Набула найбільшого розквіту між 5500 та 2750 роками до н. е., розташовувалась між Карпатами та Дніпром на територіях сучасної України, Молдови та Румунії загальною площею понад 350 тис. км². У часи розквіту культури їй належали найбільші за розміром поселення у Європі: кількість мешканців деяких з них перевищувала 15 тис. осіб. Є однією з основних давньоземлеробських культур кам'яно-мідної доби.

ТРОНЬКО, Петро Тимофійович (1915–2011) – український історик, краєзнавець, дійсний член Національної Академії Наук України, голова правління Національної спілки краєзнавців України, заслужений діяч науки і техніки України, голова редакційної колегії 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР».

ТРУБАДУР – середньовічний провансальський поет-бард (XII – XIII століття), який виконував свої твори (балади, альби, канцони, серенади, пасторелі тощо) під акомпанемент скрипки чи будь-якого іншого інструмента. Трубадур оспівував радощі земного життя, шляхетні пориви до прекрасного, лицарське служіння «дамі серця», якою часто була заміжня жінка.

ТУРЧАК, Стефан Васильович (1938–1988) – український диригент, народний артист Союзу РСР, Герой Соціалістичної Праці.

У

УЖВІЙ, Наталія Михайлівна (1898–1986) – українська акторка театру і кіно, актриса Київського українського драматичного театру імені І. Франка, народна артистка Союзу РСР, Герой Соціалістичної Праці.

УКРАЇНІЗАЦІЯ – 1) назва складового елементу політики коренізації, яка проводилася партією більшовиків на теренах колишньої Російської імперії; 2) складова частина національної політики в Українській РСР у 1920–1930-х роках, цілю якої було: просунення української мови в сфері освіти (дошкільної, шкільної, професіно-технічної, вищої), культури (літератури, мистецтва, театру, культурно-просвітницьких закладів), друкарської справи (преси, видавництва художньої та спеціальної літератури), партійно-державного будівництва (діловодства в радянських органах, партійних, профспілкових, громадських організаціях), правоохоронних органів; підвищення культурно-освітнього рівня українського населення республіки, збільшення етнічної складової частини серед студентства та інтелігенції, керівного та виборного складу органів радянської влади, громадських організацій тощо.

УКРАЇНКА, Леся (Лариса Петрівна Косач-Квітка; 1911–1913) – українська письменниця, перекладачка, фольклористка (збірки поезій «На крилах пісень», «Думи і мрії», «Відгуки», поеми «Давня казка», «Одно слово», драми-поеми «Касандра», «Лісова пісня», «Камінний господар» та ін.).

УКРАЇНЬСКА КУЛЬТУРА – сукупність надбань, спосіб сприйняття світу, система мислення та творчості українського народу.

УНІВЕРСАЛІЇ (від лат. *universalis* – загальний) – термін, що позначає усе те, що за своєю природою здатне виявлятися в одиничних речах.

УНІСОН – одночасне звучання кількох звуків однієї висоти.

УНІФІКАЦІЯ (від лат. *unus* – один, лат. *facio* – об'єднання) – приведення до одноманітності, до єдиної форми або системи. Рациональне скорочення числа видів об'єктів однакового функціонального призначення. Уніфікація – найпоширеніший метод стандартизації.

УРБАНІСТИКА – вивчення розвитку міст; вивчення історії розвитку міста з архітектурної точки зору, вплив міського дизайну на розвиток громади. Урбаністичні дослідження допомагають зрозуміти людські цінності, розвиток та взаємодію, які вони мають із їхнім фізичним середовищем.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ, фольклор (англ. *folk-lore* – народна мудрість; народне знання) – художньо-словесна творчість народу в сукупності її видів і форм, в яких за допомогою засобів мови збережено знання про життя і природу, давні культи і вірування; є відображенням світогляду, уявлень, почуттів, філософії, народнопоетичної фантазії. Основні літературні жанри фольклору – перекази, пісні, казки, епос (думи, балади, загадки, прислів'я та приказки, байки, притчі, легенди, анекдоти); музичні – пісні (трудові, календарно-обрядові, родинно-побутові, соціально-побутові), інструментальні наспіви і п'єси; театральні – народні драми, сатиричні п'єси, театр ляльок; а також танці. Фольклор є історичною основою світової художньої культури, джерелом національних художніх традицій, а також виразником народної свідомості та ідентичності.

УТИЛІТАРИЗМ (від лат. *utilis* – корисний) – 1) ідеалістичне філософсько-етичне вчення, в основі якого лежить оцінювання речей, предметів, процесів, явищ з точки зору їх корисності, можливості їх використання для досягнення цілей і задоволення потреб; зародилося у Великій Британії в XIX столітті; 2) принцип оцінювання всіх предметів, процесів,

явищ, відомостей тільки з погляду їхньої корисності, можливості служити засобами для досягнення яких-небудь цілей; 3) напрям в етиці, який вважає користь основою моральності; 4) вузький практицизм, прагнення діставати з усього безпосередню матеріальну вигоду, користь.

УТОПІЯ (грец. *οὐ* + *τόπος* – місце, якого немає) – художнє (іноді алегоричне) зображення ідеального чи наближеного до нього суспільного устрою. Поняття «утопія» вперше з'явилося у творі Томаса Мора «Утопія». Сьогодні це різновид соціальної фантастики.

УЯВА – здатність психіки людини або відтворювати подумково образи минулого, або породжувати чуттєві й подумові образи у такому поєднанні, якого не існує в реальності. Особливе значення має творча уява, пов'язана з науковою і художньою діяльністю людини. Без уяви й фантазії не народжується нічого визначного в житті і творчості.

